

ΙΔΡΥΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΤΟΥ ΕΛΕΥΘΕΡΙΟΥ ΒΕΝΙΖΕΛΟΥ
ΛΕΣΧΗ ΦΙΛΕΛΕΥΘΕΡΩΝ

**ΕΛΕΥΘΕΡΙΟΣ ΒΕΝΙΖΕΛΟΣ ΚΑΙ ΤΟΥΡΚΙΚΟΣ ΕΘΝΙΚΙΣΜΟΣ –
ΕΚΛΟΓΕΣ 1 ΝΟΕΜΒΡΙΟΥ 1920: ΣΥΝΕΠΕΙΕΣ ΤΟΥΣ ΣΗΜΕΡΑ**

ISBN: 978-618-82148-5-9

Τὸ σχέδιο μὲ τὴν ἄγκυρα,
παραδοσιακὸ ἔμβλημα τοῦ Κόμματος τῶν Φιλελευθέρων,
ἀποτελεῖ προσφορὰ τοῦ ζωγράφου Σαράντη Καραβούζη (1938-2011).

ΙΔΡΥΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΤΟΥ ΕΛΕΥΘΕΡΙΟΥ ΒΕΝΙΖΕΛΟΥ

ΛΕΣΧΗ ΦΙΛΕΛΕΥΘΕΡΩΝ

**ΕΛΕΥΘΕΡΙΟΣ ΒΕΝΙΖΕΛΟΣ ΚΑΙ ΤΟΥΡΚΙΚΟΣ ΕΘΝΙΚΙΣΜΟΣ –
ΕΚΛΟΓΕΣ 1 ΝΟΕΜΒΡΙΟΥ 1920: ΣΥΝΕΠΕΙΕΣ ΤΟΥΣ ΣΗΜΕΡΑ**

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ

ΙΩΑΝΝΗΣ Κ. ΦΙΛΑΝΔΡΟΣ

ΑΘΗΝΑΙ

2020

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Ο τουρκικός εθνικισμός και οι ελληνικές εθνικές εκλογές της 1^{ης} Νοεμβρίου 1920 είναι τα δύο θέματα, που διαπραγματεύεται το ανά χείρας βιβλίο. Ο συσχετισμός των δύο θεμάτων δε συσκοτίζει την ιδιαιτερότητα και τη σημασία τους ως μεμονωμένες οντότητες, αλλά το ακριβώς αντίθετο. Επιπλέον, καταδεικνύεται η συνάφειά τους σε κάθε απόπειρα κριτικής της ιστορίας της περιοχής και φωτίζονται οι συνέπειές τους στην εξέλιξη και διαμόρφωση πραγματικοτήτων, που εν πολλοίς βιώνουμε ακόμη και σήμερα.

Κεντρικό πρόσωπο σε αυτήν τη σχέση είναι ο Ελευθέριος Βενιζέλος, κορυφαίος πολιτικός της Ελλάδας. Στον πυρήνα της σκέψης του εδράζει η αντίληψη πως η ουσία της πολιτικής είναι η σύνθεση και η εναρμόνιση με το κυρίαρχο πολιτικό πρότυπο. Σε γενικές γραμμές σ' όλη τη διάρκεια του πολιτικού βίου του τόσο σε τοπικό (Κρήτη) όσο και σε εθνικό επίπεδο ταυτίστηκε με το χειρισμό της Μεγάλης Ιδέας και τη διευθέτηση των ελληνο-τουρκικών διαφορών. Νικητής στους Βαλκανικούς Πολέμους και στον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο, θριαμβευτής στη Συνθήκη των Σεβρών με την «Ελλάδα των δυο ηπείρων και των πέντε θαλασσών», αλλά ηττημένος στις εθνικές εκλογές του 1920. Δεν κατάφερε να εκλεγεί καν βουλευτής. Αμέσως μετά την ήττα του, αυτοεξορίστηκε στο Παρίσι. Με διάγγελμά του, που δημοσιεύτηκε στις εφημερίδες, ανήγγειλε πως αποχωρούσε οριστικά από την πολιτική.

Οι εκλογές αυτές ήταν το σημείο καμπής για το όραμα της «Μεγάλης Ελλάδας». Η επακολουθείσα Μικρασιατική Καταστροφή ενταφίασε οριστικά την ουτοπία του αλυτρωτισμού και η χώρα βρέθηκε αντιμέτωπη με νέες προσκλήσεις σε ένα διεθνές και γειτονικό περιβάλλον μάλλον εχθρικό. Η διακυβέρνηση Βενιζέλου την τετραετία 1928-1932, στιγμή παγκόσμιας οικονομικής κρίσης και δυσανεξίας των δημοκρατιών, εγκαινίασε μια ρηξικέλευθη πολιτική με την οποία φιλοδοξούσε να ξεπεράσει τις συνέπειες των εκλογών του 1920 και να προσδώσει στη χώρα το νέο της ρόλο στην Ανατολική Μεσόγειο. Το νέο μοντέλο πολιτικής στηριζόταν στην αποδοχή των εδαφικών ορίων και στον σεβασμό της Συνθήκης της Λοζάνης. Κύριος άξονας της

στοχοθεσίας για την εξωτερική πολιτική ήταν η συμφιλίωση και συνεργασία με την Τουρκία. Μιλώντας στη νεολαία του Κόμματος Φιλελευθέρων στη Λέσχη Φιλελευθέρων, στις 17 Φεβρουαρίου 1929, ο Βενιζέλος περιέγραψε ως εξής το νέο όραμα για το μέλλον:

«Η ανθρωπότης έφθασε εις ένα σημείον όπου είναι υποχρεωμένη να καταργήση τους πολέμους, εάν δεν θέλη μέσα εις τους πολέμους να συντριβή και να ναυαγήση εντελώς ο νεώτερος πολιτισμός. Δια τούτο αποδέχομαι ειλικρινώς τ' αποτελέσματα των συνθηκών, δια των οποίων ετερματίσθη ο πόλεμος. [...] Σεις οι νέοι έχετε απέναντι ημών των παλαιοτέρων αυτό το μέγα πλεονέκτημα, ότι την προσοχήν σας και την δραστηριότητά σας δεν πρόκειται ν' απορροφήση πλέον η ιδέα της εθνικής αποκαταστάσεως. Όλη σας η προσοχή και η δραστηριότης μέλλει να στραφή μόνον εις την οργάνωσιν του νέου ελληνικού κράτους εις κράτος συγχρονισμένον και εις την βελτίωσιν, την καθημερινήν του ισχύοντος κοινωνικού καθεστώτος».

Με την παρούσα έκδοση το Ίδρυμα Ιστορίας του Ελευθέριου Βενιζέλου παραδίδει στο αναγνωστικό κοινό τα πρακτικά των δύο ημερίδων, που πραγματοποιήθηκαν στη Λέσχη Φιλελευθέρων στις 28/11/2018 και στις 5/12/2019. Οι εισηγήσεις και η συζήτηση, που προκάλεσαν, διερευνούν σε βάθος το δίπολο εκλογές 1920 και τουρκικός εθνικισμός.

ΙΩΑΝΝΗΣ Κ. ΦΙΛΑΝΔΡΟΣ
Ιστορικός
4 Αυγούστου 2020

ΓΕΩΡΓΙΟΣ Κ. ΣΤΕΦΑΝΑΚΗΣ

Πρόεδρος του Ιδρύματος

ΕΛΕΥΘΕΡΙΟΣ ΒΕΝΙΖΕΛΟΣ ΚΑΙ ΤΟΥΡΚΙΚΟΣ ΕΘΝΙΚΙΣΜΟΣ –
ΕΚΛΟΓΕΣ 1 ΝΟΕΜΒΡΙΟΥ 1920: ΣΥΝΕΠΕΙΕΣ ΤΟΥΣ ΣΗΜΕΡΑ

*Πάλεψε και πόνεσε
για να τρανέψει
την Ελλάδα*

1.

Η Κύπρος στο 38% του εδάφους της τελεί υπό τουρκική κατοχή από το 1974. Έχει καταδικασθεί η Τουρκία, κατ' επανάληψη, να φύγει. Δε φεύγει. **Ουδείς την αποβάλει.** Πρόδηλος ο κίνδυνος, που απειλεί την Ελλάδα.

Η κατάληψη της Κύπρου αποτελεί την **πρώτη εισβολή Ασιατών στην Ευρώπη** μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο. Ασιατών που ήλθαν για να μείνουν. Εξήγγελοι υπό (14). Οι υπ' αριθμ. 353 και 355/1974 αποφάσεις του Συμβουλίου Ασφαλείας του ΟΗΕ παραμένουν ανεκτέλεστες (!!!).

2.

Ελευθέριος Βενιζέλος: Λέγεται ότι υπήρξε μέγας πολιτικός. Ο ορισμός είναι **ελλιπής**. Βεβαίως, υπήρξε μέγας πολιτικός, αλλά ήταν, ταυτόχρονα, ένας πολύ δυναμικός δικηγόρος, ένας ικανός διαπραγματευτής, ένας μελετητής των αρχαίων κειμένων, ένας ικανός μεταφραστής του Θουκυδίδη. Ήταν, επίσης, ένας πάρα πολύ μεθοδικός κομματάρχης. Έχω επιστολή του Ελευθερίου Βενιζέλου του 1904. Απευθύνεται στον ομώνυμο παππού μου. Ήταν, τότε, στην Κύπρο και ερχόταν στην Κρήτη. Του γράφει τότε ακριβώς να πορευθεί στο Ρέθυμνο, ώστε αποτελεσματικότερα να συγκεντρώσει τους εκεί πολιτικούς φίλους.¹

Ήταν ο Ελευθέριος Βενιζέλος, και φιλότεχνος. Κατά συνολική εκτίμηση υπήρξε άθροισμα χαρισμάτων σε αρμονική, μεταξύ τους, σύζευξη.² Είναι χαρακτηριστικό ότι είχε προσεγγίσει τους καλλιτέχνες της «**Ομάδα Τέχνη**»

1. Η επιστολή δημοσιεύεται εν παραρτήματι.

2. «**Ομάδα Τέχνη**» – 100 χρόνια (Αθήνα: Εθνική Πινακοθήκη, 2017), σημείωμα Γ. Κ. Στεφανάκης, σ. 22.

του 1917, δηλαδή τους: **Οθωναίο, Παρθένη Κογεβίνα, Βυζάντιο** και άλλους πολλούς. Τους οργάνωσε στο Παρίσι αμέσως μετά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Δημιούργησε κλίμα. Το χρησιμοποίησε (αυτό το κλίμα) για να προωθήσει τα συμφέροντα της Ελλάδας στη συνδιάσκεψη της Ειρήνης στο Παρίσι.

Εκδόθηκε, πρόσφατα, βιβλίο στη Γαλλία από τον Charles Personnaz. Ο τίτλος είναι εύγλωττος: **Βενιζέλος: Ο θεμελιωτής της σύγχρονης Ελλάδας**. Ιστορεί, εκεί, πως ο Κλεμανσό έλεγε ότι «μπροστά σ' αυτόν [ενν. τον Βενιζέλο], ο Οδυσσεύς ήταν ένα μικρό παιδάκι, "*petit garcon*".³

• Δύο στοιχεία συνθέτουν την ιδιοσυστασία του: i) **Η ικανότητα να συλλαμβάνει τα θέματα σφαιρικά, να εισχωρεί δηλαδή στο βάθος των πραγμάτων.** ii) **Η ανελέητη επιμονή του.**⁴

3.

Η Ελλάς απελευθερώθηκε το 1830. Τότε, αρχίζει η μεγάλη κάμψη της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. **Ενενήντα χρόνια μετά θα πάψει να υπάρχει (!).** Είκοσι τρία χρόνια μετά την ελληνική απελευθέρωση έχουμε τον **Κριμαϊκό Πόλεμο**. Η Ρωσία προσπαθεί να λύσει το **Ανατολικό Ζήτημα** υπέρ αυτής, δηλαδή υπέρ των ορθοδόξων Σλάβων. Οι Άγγλοι και οι Γάλλοι δεν είναι μεταξύ τους σύμφωνοι. Άρα, δεν είναι και έτοιμοι για τη λύση του Ζητήματος. Θέλουν διατήρηση του "**status quo**". Έτσι, έρχονται αρωγοί της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Η τελευταία σώζεται τότε. Φωτισμένοι Τούρκοι θέλουν να παγιώσουν το πνεύμα συμμαχίας και συνεργασίας με Αγγλία και Γαλλία. Ψηφίζεται έτσι το πρώτο συνταγματικό κείμενο, γνωστό ως Hatt-i-humayun, αυτό το 1856, έτος λήξης του Κριμαϊκού Πολέμου. Δίδονται, πλέον, σε όλους τους υπηκόους της Αυτοκρατορίας ίσα δικαιώματα. Τις αυτές

3. Charles Personnaz, *Venizélos: Le fondateur de la Grèce moderne* (Paris: Bernard Giovanangeli, 2008).

4. Ασφαλώς ισχύει και για τον Βενιζέλο, όπως και για κάθε θνητό, το του Ξενοφώντος σοφόν. Ότι, δηλαδή, «...**αδύνατον πολλά τεχνώμενον άνθρωπον πάντα καλώς ποιείν...**». Δεν υπήρξε ασφαλώς εύστοχη η απόφαση για το κίνημα του '35. Βλ. Γεώργιος Κ. Στεφαννάκης, *Αποστασίας Ανατομή* (Αθήνα: Ι. Σιδέρης, 2017), β' έκδοση, σ. 22. Επίσης βλ. Του ιδίου, «*Δοκίμιο περί τύχης. (Βενιζέλος: ο αγαπημένος της)*», στο *Συλλογικό, Ανακοινώσεις Ιδρύματος* (Αθήνα: Ίδρυμα Ιστορίας του Ελευθέριου Βενιζέλου, 2009), σ. 34, υπό iv. Και η αισιοδοξία του για «**Ελληνοτουρκική φιλία**» προσέκρουσε στην πραγματικότητα. Η φιλία **δεν** υπήρξε. Αναπτύσσεται στη συνέχεια το ζήτημα.

διακηρύξεις θ' ακούσουμε και μετά στην κίνηση των *Νεότουρκων*. Η Ελλάδα, όταν ψηφίστηκε το Hatt-i-humayun, άρχισε να ελπίζει στην ανάπτυξη ευνοϊκής ατμόσφαιρας υπέρ των Ελλήνων, των κατοικούντων στην οθωμανική επικράτεια.

4.

Στον υπόδουλο ελληνισμό, πέρα από τη Φιλική Εταιρεία, που απέβλεπε στη δυναμική αποτίναξη του οθωμανικού ζυγού, ήταν διαδεδομένη και η θεωρία της *«καθ' ημάς Ανατολής»*. Ήταν ελπίδα επιβολής του πολιτισμού μας στον κατακτητή (!). Ό,τι, δηλαδή, είχε συμβεί με τον *εξελληνισμό των Ρωμαίων*. Έτσι, εμείς αποκληθήκαμε *ρωμιοί* (!!!).

Η Ιστορία δίδαξε ότι η επιδίωξη δεν ήταν βιώσιμη. Με τους Ρωμαίους είχαμε, κυρίως, το ομόθησκο. Είχαμε, και κάποια γλωσσική συνάφεια. Το δωδεκάθεο είχε γίνει (και) ρωμαϊκό (!). Ο Κικέρων μιλούσε ως Δημοσθένης. Σ' αυτόν αποδίδεται η ρήση: *«Ει θεοί διαλέγονται τη των Ελλήνων γλώττη χρώνται»*. Ο Βιργίλιος έγραφε την Αινειάδα κατά προέκταση και μίμηση του Ομήρου.

- Με το πέρασμα του χρόνου, το ελληνικό στοιχείο εισέδυσε παντού στη Ρωμαϊκή – Βυζαντινή Αυτοκρατορία. Επικράτησε με τη γλώσσα και με την επιστήμη. Τελικά, κατέλαβε και την υπέρτατη εξουσία: Έλληνες υπήρξαν οι ένδοξοι του Βυζαντίου Αυτοκράτορες. Το κράτος από Ρωμαϊκό έγινε Βυζαντινό – Ρωμαϊκό. Τελικά, έτσι, προέκυψε η Βυζαντινή Αυτοκρατορία.

Όμοια στοιχεία *δεν* υπήρχαν στο οθωμανικό κράτος. Ήταν διαφορετικοί οι προσανατολισμοί.

Η ελληνική ελπίδα εστερείτο προοπτικής.

Ξέσπασε, εξ άλλου, ο βουλγαρικός εθνικισμός. Η οθωμανική κατάκτηση είχε επιφέρει προσέγγιση μεταξύ των υπόδουλων βυζαντινών Ορθοδόξων. Ο πολιτικότατος Μωάμεθ Β' ανέδειξε Πατριάρχη των απανταχού Ορθοδόξων τον *Γεώργιο Σχολάριο, ως Γεννάδιο τον Β'*. Επρόκειτο περί φανατικού *«ανθωνωτικού»*, αντιπάλου, επομένως, των Καθολικών. Στον επιλεγέντα Πατριάρχη παρέσχε, ο Μωάμεθ, *«βεράτια»* – προνόμια. Δηλαδή, σημαντική εξουσία επί οικογενειακών και κληρονομικών διαφορών των υπόδουλων. Στην πράξη η Εκκλησία κατέστη ρυθμιστής του βίου των Ορθοδόξων. Έτσι, πέτυχε ο Μωάμεθ τον πολιτικό του στόχο. Συσπείρωσε τους Ορθοδόξους. Παγίωσε την αντίθεσή τους προς τον Καθολικισμό. Κατ' απο-

τέλεσμα, η Πύλη απομάκρυνε τον κίνδυνο σταυροφορίας των Καθολικών εναντίον της. Εννοείται, βέβαια, προς απελευθέρωση των υπό κατοχή χριστιανικών, ορθοδόξων πληθυσμών.

Η **ενιαία** χριστιανική παρουσία έναντι του δυνάστη Οθωμανού καταυγάζεται στην δράση του Ρήγα Φεραίου. Δολοφονήθηκε (ως αναρχικός!) το 1798 από τους Αυστριακούς. Ήθελε τον αγώνα του για του **«Χριστού την πίστην την αγία και της πατρίδος την ελευθερία»**. Το προσκλητήριο ήταν καθολικό: **«...Βούλγαροι και Αρβανίτες, Αρμένιοι και Ρωμιοί, Αράπηδες και Άσπροι να ζώσουμε σπαθί...»**.

Η πατρίς ήταν ένα κράτος **χριστιανικό** – πολυπολιτισμικό και πολυεθνικό. Ήταν η ανασύσταση του **Βυζαντίου**.

5.

Οι Βούλγαροι περί τον 19^ο αιώνα απέβλεψαν στην αναζωογόνηση της εθνικής και θρησκευτικής τους συνείδησης. Δρούσαν στα πλαίσια της Hatt-i-humayun (!).

Ήλθαν έτσι, οι Βούλγαροι, σε ρήξη με το ελληνικό στοιχείο. Η «Ορθόδοξη Ελληνική Εκκλησία», το Φανάρι, κατ' ουδένα τρόπο ήθελε ν' αποδεχθεί Αυτοκέφαλη Βουλγαρική Εκκλησία. Οι Βούλγαροι δημιούργησαν για την επιδίωξη των στόχων τους **«ενώσεις»** ανά την Ευρώπη. Ονομάζονταν γαλλικά **“comité”**. Από εκεί προέκυψαν οι **«κομιτατζήδες»**, οι οποίοι πήραν τα όπλα και προσπάθησαν να οικειοποιηθούν το μεγαλύτερο μέρος της Μακεδονίας.⁵

6.

Τότε, το 1908, εκρήγνυται η Επανάσταση των Νεότουρκων, η οποία επανέλαβε ουσιαστικά τις διακηρύξεις του Hatt-i-humayun. Έκτοτε, πραγματοποιείται ο **εκτουρκισμός** της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Αυτό σήμαινε ότι

5. Στον Μακεδονικό Αγώνα είχε λάβει μέρος, ως μαχητής, ο **Κυριάκος Κ. Μητσotάκης**, ήταν ο δευτερότοκος γιος του Γενάρχη μας Κ. Κ. Μητσotάκη. Ο πατέρας, δηλαδή, της αγαπητής Αρτεμισίας, που τίμησε με την παρουσία της την εκδήλωσή μας την 28/11/2018.

όλοι οι μη Τούρκοι θα γίνουν μειονότητες: εθνικές ή θρησκευτικές. Πρώτος επισήμανε την εξέλιξη ένας κορυφαίος ιεράρχης. Ο Πατριάρχης **Ιωακείμ Γ΄**, ο λεγόμενος και «**Μεγαλοπρεπής**». Στην Ελλάδα είχε επικρατήσει αφελής ενθουσιασμός. Μεγάλες εκδρομές οργανωνόντουσαν διαρκώς. Αυτό ώστε να μεταβούν οι Έλληνες να προσκυνήσουν στο Πατριαρχείο. Κυριαρχούσε η αντίληψη ότι οι Νεότουρκοι θα οδηγήσουν στην ανάσταση του γένους (!!!).

Και αυτό ως εξής: όλοι οι υπήκοοι ανεξαρτήτως θρησκευματος θα είχαν πλήρη πολιτικά δικαιώματα. Έτσι, στο πλαίσιο της ισονομίας αυτής **οι Έλληνες** δια της αξίας τους θα **επιβάλλονταν** στους λοιπούς πληθυσμούς της Αυτοκρατορίας.

Κάποτε εμφανίσθηκε στον Άγιο Γεώργιο, στο Πατριαρχείο, επικεφαλής υπεραριστόδοξων εκδρομέων ο Κ. Ν. Παπαμιχαλόπουλος. Τον κάλεσε ο Ιωακείμ Γ΄ στο παραπλεύρως γραφείο του και του είπε: «...**Είναι αδικαιολόγητος ο ενθουσιασμός της Μητρός Ελλάδος δια την επελθούσαν εν Τουρκία πολιτικήν μεταβολήν. Ο υποδούλος Ελληνισμός έζησε και ηνδρώθη με τους Παλαιοτούρκους, ενώ με τους Νεοτούρκους θα δοκιμασθή σκληρώς**».⁶

• Αυτό το εθνικό μήνυμα του Πατριάρχη Ιωακείμ Γ΄, είχε **ενστερνισθεί** και ο **Ελευθέριος Βενιζέλος**. Ήταν, τότε, πανίσχυρος πρωθυπουργός. Από τον Οκτώβριο του 1910, διατηρούσε και το χαρτοφυλάκιο του υπουργού των Στρατιωτικών. Ασκούσε και την εξωτερική πολιτική.

Διήθυνε συνολικά τις τύχες της χώρας.

7.

Στη χερσόνησο του Αίμου, αρχομένου του 20^{ου} αιώνας «...**υπήρξε γενικευμένη βούληση των λαών για την εκδίωξη της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας από τα κατεχόμενα χριστιανική εδάφη...**». Αυτά με την χαρακτηριστική του οξύνοια έχει γράψει ο αείμνηστος **Γεώργιος Παπούλιας**, άλλοτε υπουργός των Εξωτερικών, αλλά και επίλεκτο μέλος του διοικητικού μας συμβουλίου.⁷ Η Ελλάς θέλει να μετάσχει στην προσπάθεια. Ο Βενιζέλος

6. Σπύρος Β. Μαρχεζίνης, *Πολιτική Ιστορία της Νεωτέρας Ελλάδος, 1828-1964* (Αθήνα: Πάπυρος, 1966), τ. 3, σ. 53.

7. Συλλογικό, *Ανακοινώσεις ημερίδος 16/3/2005* (Αθήνα: Ίδρυμα Ιστορίας του Ελευθέριου Βενιζέλου, 2005), τχ. Β΄, σ. 33.

θερμά το επιθυμεί. Η Οθωμανική Αρχή προσπαθεί να τον αποσπάσει. Ο πολύ ευφυής βεζίρης **Κιαμήλ** ισχυρίζεται ότι η Ελλάς ενωμένη με την Τουρκία θ' αποτελέσει την τεράστια δύναμη της Ανατολικής Μεσογείου. Ο Βενιζέλος εκτιμά: Η Ελλάς, τότε, είχε πληθυσμό περίπου 2,6 εκατομμυρίων. Η Τουρκία, στην **επικράτεια** της, είχε περίπου 22 εκατομμύρια Μουσουλμάνους. Άρα, η συμμαχία της Ελλάδας με τους Τούρκους θα την αποσπούσε από τους φυσικούς της συμμάχους, δηλαδή, τους χριστιανικούς πληθυσμούς του Αίμου. Ταυτόχρονα, όμως, θα την ενέτασσε σε φύσει εχθρικό περιβάλλον.

- Ο Βενιζέλος υπό τον απλό άνω συλλογισμό αρνείται την πρόταση. Απαντά στους Οθωμανούς ότι η Ελλάς θα πορευθεί το δικό της δρόμο.

Υπάρχει, εν τούτοις, εγγενής δυσκολία. Πρέπει να πεισθούν οι Βούλγαροι να μας αποδεχθούν. Δεν ήθελαν την Ελλάδα. Και διότι υπήρχαν εσωτερικές αντιπαραθέσεις ως προς την κυριαρχία της Μακεδονίας (**Μακεδονικός Αγών**), αλλά και γιατί η Ελλάς εβαρύνετο με την ήττα του 1897. Εντεύθεν δεν θεωρούσαν τους Έλληνες αξιόπιστους πολεμιστές. Ο ευφυής Βενιζέλος ανέδειξε τη λύση. Τόνισε ότι η χερσόνησος του Αίμου είναι περιορισμένης ενδοχώρας. Αλλά χωρίς τέτοια ενδοχώρα οι χριστιανικοί λαοί θα είναι εκτεθειμένοι σε έλευση διαρκώς περισσότερων στρατευμάτων από την αχανή Ασία και αυτό διότι: Η Τουρκία πέραν της κρατικής της οντότητας, ως επιρροή εκτείνεται **σ' όλη, σχεδόν, την κεντρική Ασία (!!!)**.

Τίθεται ερώτημα προς Βουλγάρους και Σέρβους: **«Όταν θα έρχονται ομαδόν οι ενισχύσεις των Τούρκων, χριστιανικές εφεδρείες επαρκείς δεν θα υπάρχουν»**. Δίδει ταυτόχρονα τη λύση: **«Αν έλθουμε εμείς, διαθέτουμε το θωρηκτό - καταδρομικό Αβέρωφ. Επομένως, θα κυριαρχήσουμε στη θάλασσα. Τις όποιες κατακτήσεις στην ξηρά, θα τις κατοχυρώσουμε δια θαλάσσης»**. Το επιχείρημα είναι καταπελτώδες. Πείθει. Η Ελλάς συμμετέχει στον Α' Βαλκανικό Πόλεμο.

8.

Βαλκανικοί Πόλεμοι - Συνθήκη του Βουκουρεστίου. Πρόκειται για την οιονεί καταστατική χάρτα της χερσονήσου Αίμου. Έγιναν από τότε δύο παγκόσμιοι πόλεμοι, έτσι και διεθνείς ανακατατάξεις. Ανέβηκε ο κομμουνισμός. Έπεσε ο κομμουνισμός. Η δια της Συνθήκης βασική χαρτογράφηση έχει επιβιώσει.

- Δίνει καθαρή την ιδιοσυγκρασία του Βενιζέλου το εξής: είναι 1^η Οκτωβρίου 1910. Συνέρχεται η Βουλή. Ομιλεί ο πρωθυπουργός Βενιζέλος.

Λέγει: «*Τα τέσσερα χριστιανικά κράτη της Ιλλυρικής Χερσονήσου ηνώθησαν δια να αποσπάσουν εκ του τουρκικού ζυγού τους τυραννιζόμενους ομοεθνείς των. Η Κρήτη αποτελεί από της στιγμής αυτής αδιαίρετον μέρος του ελληνικού βασιλείου...*».

Συμφωνία περί διανομής των απελευθερωθησομένων εδαφών δεν είχε συναφθεί. Το κρισιμότερο αυτό ζήτημα αφέθηκε να ρυθμισθεί βάσει της «*ευκταίας εδαφικής κατοχής*». Δηλαδή, ό,τι ο κάθε εμπόλεμος καταλάβει.

Ο Γεώργιος Θεοτόκης είναι επιφυλακτικός. Υπό την πίεση των πραγμάτων συμφωνεί. Λέγει: «*Εις ο σημείον περιέστησαν τα πράγματα*».

Αργότερα συναντήθηκε με τον συμπολίτη του Κωνσταντίνο Ζαβιτσιάνο. Φέρεται να του είπε: «*...ποτέ δεν θα έκαμνα συμμαχίαν με τους Βουλγάρους χωρίς συνθήκην διανομής*».

Ο Ζαβιτσιάνος φέρεται να απάντησε: «*Το πιστεύω από σας κύριε πρόεδρε. Αλλ' ο Βενιζέλος το έκαμε και δι' αυτό είναι Βενιζέλος*».⁸

Το διακύβευμα εν τούτοις ήταν σαφές. Χωρίς συμφωνία διανομής αντιμετωπιζόταν ό,τι και επήλθε. Η ένοπλη, δηλαδή, αναμέτρηση με τη Βουλγαρία. Αλλά και χωρίς την ανάληψη αυτού του κινδύνου η Ελλάδα θα έμενε εκτός της συμμαχίας. Ουδέποτε, έτσι, θα καθίστατο ως χώρα βιώσιμη.

Δύο κακών προκειμένων ο Βενιζέλος επέλεξε το λιγότερο κακό. Συγκρούστηκε και με την Βουλγαρία. Κέρδισε παντού. Και κατά των Τούρκων και κατά των Βουλγάρων.

Ο Βενιζέλος σημείωσε εξαιρετικό θρίαμβο. Κατέστησε *την Ελλάδα βιώσιμη* (!!!). Της έδωσε την κρίσιμη μάζα πληθυσμιακά και εδαφικά. Η χώρα διπλασίασε σχεδόν το έδαφός της. Τα 64.786 τετρ. χιλιόμετρα έγιναν 108.000. Ο μέχρι τότε πληθυσμός των 2.666.000 αυξήθηκε σε 4.718.222.

• *Έκτοτε η Ελλάς αντίκρυζε το μέλλον με αυτοπεποίθηση και αισιοδοξία.* Διαπιστώσαμε την αξία του ζητήματος κατά την επιλογή του Γεωργίου Α' ως βασιλέως της χώρας. Το 1863 διεξάγονταν, μετά την έξωση του Όθωνος, διαβουλεύσεις προς ανάδειξη νέου ηγεμόνος. Τότε ο πολύς Λόρδος Palmerston εισηγείτο *ν' αποπλισθεί* η Ελλάς, να περιορισθεί σε δυνάμεις *χωροφυλακής*. Και αυτό, βέβαια, εν όψει της στενότητας του δημοσίου ταμείου (!). Είναι άκρως πιθανό ότι, εάν είχε επικρατήσει αυτή η άποψη, τότε και η Ελλάς θα είχε ακολουθήσει την πορεία του γενναίου Μαυροβουνίου. Δια των βαλκανικών ανακατατάξεων του 20^{ού} αιώνα θα είχε,

8. Γεώργιος Βεντήρης, *Η Ελλάς του 1910-1920* (Αθήνα: Πυραμίδς, 1931), σσ. 106-107.

μάλλον, παύσει ν' αποτελεί κράτος αυτεξούσιο. Αυτό, πάντως, στα σημερινά του εδαφικά όρια.⁹

Υπογραμμιστέα η *ευσυνειδησία* του ως πολιτικού. Η Θεσσαλονίκη ελευθερώθηκε του Αγίου Δημητρίου, το 1912. Σκεφθείτε οιονδήποτε άλλο Έλληνα πολιτικό. Θα έτρεχε εκεί να θριαμβολογήσει, ώστε ν' ακούγεται: *«Ήλθε ο ελευθερωτής»*. Ο Βενιζέλος συνειδητοποίησε ότι έπρεπε να είναι στο Λονδίνο. Είχε, εκεί, δύσκολες διαπραγματεύσεις με τον Βούλγαρο Ντάνεφ. Αφήνει, λοιπόν, τον θρίαμβο στους φίλους του. Αυτοί πήγαν και ανέλαβαν την εξουσία. Μεταξύ αυτών ήταν και ο ομώνυμος παππούς μου επιφορτισμένος με την εκεί οργάνωση ελληνικών σχολείων.

- Ήταν εγκατεστημένος στην Κοζάνη. Κάποτε, περί τα μέσα της δεκαετίας του 1980, βρέθηκα εκεί. Με πλησίασε, στα πλαίσια τελουμένου μνημοσύνου, ένας άνδρας ηλικιωμένος. Με συγκίνησε. *Στο πρόσωπό μου είχε αναγνωρίσει τον παππού μου (!!!)*.

9.

Τελειώνει ο Β' Βαλκανικός Πόλεμος – Αρχίζει ο Α' Παγκόσμιος Πόλεμος. Έχουν, οι Έλληνες, νικήσει τους Βουλγάρους. Έχει δύο στόχους η Ελλάδα. Ο πρώτος είναι να κατοχυρώσει τα κτηθέντα δια των Βαλκανικών Πολέμων. *Δηλαδή τη βιωσιμότητα του κράτους υπό τις μεταβαλλόμενες γεωπολιτικές συνθήκες*. Το έργο είναι δύσκολο. Στη Μακεδονία δε μιλούσαν, βασικώς, ελληνικά. Οι πληθυσμοί ήταν μικτοί. Οι κοινωνίες ήταν κλειστές. Αντικείμενο του παππού μου στη Δυτική Μακεδονία, ήταν ακριβώς η παγίωση της ελληνικής παιδείας. Την κατάσταση, τελικά, εξομάλυναν οι πρόσφυγες. Κατέφυγαν στην Ελλάδα με ακέραια την εθνική τους συνείδηση. Και με πεποίθηση αγωνιστική κατά πάσης, αλλοεθνούς, επιβουλής του μητροπολιτικού εδάφους. Μέχρι τότε τα πράγματα ήταν συγκεχυμένα. Δεν είχε γίνει ακόμη ομογενοποίηση των πληθυσμών.

Ο δεύτερος στόχος συνίστατο στο πώς θα αναπτύξει τον ελληνισμό σε κάποια μορφή ανασύστασης της βυζαντινής επικράτειας. Πρόκειται για την ολοκλήρωση της *«Μεγάλης Ιδέας»*, δηλαδή την επανένωση του ελληνισμού.

- Τονίζω κάτι ελάχιστα γνωστό και πολύ σημαντικό. Η πρώτη μεγάλη μάχη του Α' Παγκοσμίου Πολέμου είναι εκείνη του *«Μάρνη»*. *Τέλη*

9. Μαρκεζίνης, ό.π., τ. 1, σσ. 298-299.

Αυγούστου 1914. Πρώσοι ιππείς είχαν εμφανισθεί 18 χιλιόμετρα από το Παρίσι (!!!). Εκεί κυριαρχούσε η αγωνία. Η κυβέρνηση σχεδίαζε να φύγει για να εγκατασταθεί στο Bordeaux. Ο Γκαλιενί, φρούραρχος των Παρισίων, επιχειρεί το πρωτοφανές στα παγκόσμια χρονικά: επιτάσσει τα taxi και στέλνει – έτσι – στρατεύματα στο πεδίο της μάχης, στο μέτωπο (!). Δεν είχε ξαναγίνει αυτό. Ουδέποτε, άλλοτε, στρατός μετέβη στην γραμμή του πυρός...με taxi (!). Σ' εκείνη τη φάση ο Βενιζέλος καλεί τον Κωνσταντίνο. Ήταν φιλόδοξος. Μεταξύ των εστεμμένων συγγενών και φίλων εθεωρείτο ηγέτης μικρής δύναμης. Συναντώνται στην Αίθουσα των Τροπαίων των Α-νακτόρων, αυτή που είναι παράλληλη στην Ηρώδου του Αττικού. Λέει ο Βενιζέλος: **«Με τη βοήθεια του Θεού θα προχωρήσουμε»**. Ο Βασιλέας απαντά, του λέει: **«Να δούμε πρώτα πώς θα πάει η μάχη»**. Ο Βενιζέλος ανταπαντά: **«Αν θέλουμε να αποκομίσουμε μεγάλα κέρδη, θα πάμε τώρα που χάνουν. Τώρα που είναι σε δύσκολη θέση. Όταν κερδίσουν, μπορεί και να μη μας θέλουν»**.

Ευόωνη φαινόταν τότε η προοπτική. Αυτό ώστε να περάσουμε με την πλευρά των συμμάχων (**Entente**) στον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο και να δικαιώσουμε την εθνική μας προσδοκία.

Έρχεται, όμως, εκείνη τη στιγμή ο Βρεττανός Υπουργός των Εξωτερικών, ο Sir Edward Gray και παίρνει θέση αντίθετη (!). **Λέει:** «Η μάχη θα λήξει εντός ημερών. Οι Έλληνες είναι μακριά. Δεν προφθαίνουν ν' ανέβουν στο μέτωπο. Άρα, σήμερα, δε βοηθούν. Αντιθέτως, η αποδοχή της Ελλάδας θα εξωθήσει την Τουρκία υπέρ των Κεντρικών Δυνάμεων, ομοίως και τη Βουλγαρία».

Οι Βούλγαροι είχαν στενή στρατιωτική σύνδεση με τη Γερμανία. Εθεωρούντο οι **Πρώσοι των Βαλκανίων**.

Δυστυχώς απορρίπτεται το ελληνικό αίτημα. Ένα χρόνο μετά οι αγγλικές δυνάμεις αντιμετώπιζαν φοβερές απώλειες στο μέτωπο της Φλάνδρας. Ο Winston Churchill έκανε άνοιγμα στην Καλλίπολη. Αυτό ώστε ν' αποφορτίσει την Φλάνδρα μεταφέροντας τις επιχειρήσεις στην οθωμανική επικράτεια, δηλαδή, εκεί, στην Καλλίπολη. Είχαν απόλυτη ανάγκη της βοήθειας μας. Ο Κωνσταντίνος **δεν** συμφώνησε.

• **Της τύχης παιχνιδίσματα:** Όταν συμφωνούσαν Βενιζέλος και Κωνσταντίνος δεν συμφωνούσαν οι Βρεττανοί. **Όταν, μετά, οι Βρεττανοί ήθελαν και παρακαλούσαν,** δεν ομονοούσαν οι Έλληνες. Αυθαιρετούσε, δηλαδή, ο Κωνσταντίνος. Η άρνησή του υπήρξε απολύτως παράνομη. Ίσχυε το Σύνταγμα του 1864/1911 στο άρθρο 30 του οποίου ορίζεται ότι **«ουδεμία**

*πράξις του Βασιλέως ισχύει ούδ' εκτελείται, αν δεν είναι προσυπογεγραμμένη παρά του αρμοδίου υπουργού, ο οποίος ευθύνεται δια της υπογραφής του». Άρα, ο Κωνσταντίνος, δεν είχε δικαίωμα ν' αντιταχθεί στην επιλογή του νομίμου πρωθυπουργού. Η συνέχεια ανάγεται στον πλήρη διχασμό πλέον. Στις 13 Σεπτεμβρίου 1916 φεύγει ο Βενιζέλος για τη Θεσσαλονίκη. **Μετέχει** η Ελλάδα δια του Βενιζέλου και του **κράτους της Θεσσαλονίκης**.*

Καταρρέει το «**συγκρότημα Κωνσταντίνου**». Έρχεται ο Ζονόρ. Γάλλος, Έπατος Αρμυστής της Entente. Τον διώχνει την 29/5/1917. Τον Ιούνιο του 1917 ο Βενιζέλος γυρίζει. Μετέχει πλέον όλη η χώρα στον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο με τους συμμάχους. Η Ελλάδα δικαιώνεται και ο Βενιζέλος εμφανίζεται στη Συνδιάσκεψη των Παρισίων.

Ο Wilson, φέρεται, να έχει πει πως ο **μεγαλύτερος πολιτικός είναι ο αρχηγός του μικροτέρου κράτους (!!!)**.

10.

Στη διάσκεψη επωφελήθηκε ο Βενιζέλος της απουσίας των Ιταλών. Έτσι έλαβε την εντολή να κατέβουμε στα μικρασιατικά παράλια στις 6 Μαΐου 1919. Κατ' ακρίβεια, την εντολή εποφθαλμιούσαν οι Ιταλοί. Όμως την κρίσιμη στιγμή είχαν απουσιάσει. Ο Βενιζέλος άρπαξε την ευκαιρία. Είχε συλλάβει το πρόβλημα. Είχε ορθά εκτιμήσει ότι **χωρίς στρατιωτική επέμβαση ο χριστιανικός πληθυσμός θα ξεκληρισθεί**.

Είχε συνειδητοποιήσει ο Βενιζέλος ότι οι χριστιανικοί πληθυσμοί οδηγούνται σε εξουθένωση από τον **εκτουρκισμό**. Από αυτό που ήδη σήμερα ονομάζεται **Τουρκικός Εθνικισμός**. Είχαν όπως, ήδη σημειώθηκε, αρχίσει οι εκτεταμένες σφαγές Αρμενίων. Οι τελευταίοι αισθάνθηκαν αγάπη βαθύτατη για τον Βενιζέλο. Όταν πέθανε, λέγεται, ότι πήραν με πολλή στοργή τη σωρό του και την πέρασαν από τον ορθόδοξο ναό των Αρμενίων στο Παρίσι (!!!).

- Για τη βιώσιμη εγκατάσταση των Ελλήνων και γενικότερα των χριστιανών ο Βενιζέλος είχε προνοήσει. Το σχέδιό του είναι σαφές. Εκτίθεται στο από 22 Σεπτεμβρίου 1920 τηλεγράφημά του προς τον Lloyd George. Το τηλεγράφημα είναι καταχωρημένο στον Μαρκεζίνη.¹⁰ Μαζί του [L. George] είχε άριστη συνεργασία.

10. Ό.π., σ. 403.

Η θέση Βενιζέλου στο υπό συζήτηση τηλεγράφημα είναι σαφής. Ζητούνται: **i.** εκδίωξη Τούρκων από Κωνσταντινούπολη. Αυτή **και τα Στενά** ν' αποτελέσουν χωριστό κράτος. Έτσι, ώστε, να εξασφαλισθεί η ελευθεροπλοΐα των Στενών. **ii.** Σύσταση χωριστού κράτους στον **Πόντο**. **iii.** Συνεργασία του κράτους του **Πόντου** με **Αρμενία και Γεωργία**.

Προτείνεται ουσιαστικά ελληνοχριστιανικό, εκεί, προγεφύρωμα.

• **Η κατάσταση ήταν για την Ελλάδα, ήδη, εξαιρετική.** Η Ανατολική Θράκη τής είχε αναγνωρισθεί. Ο ελληνισμός ήταν εγκατεστημένος στα προάστια της Κωνσταντινούπολης. Το νομικό της καθεστώς ήταν, κάπως, συγκεχυμένο. Είχε αφαιρεθεί της Οθωμανικής κυριαρχίας, εν τούτοις παρέμενε εκεί η έδρα του **Σουλτάνου και Χαλίφη**.

Ο Βενιζέλος **σκοπίμως** δεν εγείρει αξίωση για την Πόλη. Αντιλαμβάνεται πως υπάρχει περιπλοκή. Υποπτεύεται – φαίνεται – ό,τι έχει συμβεί.¹¹ Κατ' ακρίβεια ότι είχε αποτελέσει περιεχόμενο υπόσχεσης προς τον Τσάρο Νικόλαο. Αυτό ώστε να συμπαραταχθεί με την Entente. Η υπόσχεση ήταν προς τον Τσάρο, αφορούσε όμως την Ρωσία που, ήδη, είχε γίνει Σοβιετία. Υπάρχει και το εξής **ουσιώδες**: στην Πόλη ήταν ισχυρή η οικονομική βάση των Ελλήνων. Έτσι υπό την άνω κατάσταση των πραγμάτων η Πόλη θα ήταν υπειγμένη σ' ελληνική επιρροή. Είναι χαρακτηριστική προς την κατεύθυνση αυτή η εξέχου κίνηση του Βενιζέλου. Ζήτησε από τον Πρόδρομο Αθνασιιάδη (**Μποδοσάκη**) ν' αγοράσει το διάσημο ξενοδοχείο «**Πέρα Παλλάς**»,

11. Πράγματι οιαδήποτε ελληνική επιδίωξη της Κωνσταντινούπολης τότε ήταν απολύτως χιμαιρική. Ήδη από του 1453 η Ρωσία επίστευε εαυτήν διάδοχο του Βυζαντίου, ως δύναμη βαδίζουσα επί κεφαλής της Ορθοδοξίας. Ο Ιβάν Γ' για να υπογραμμίσει τη ρωσική αυτή θέση επί του αρχαίου εθνοσήμου της χώρας του προσέθεσε και τον βυζαντινό δικέφαλο αετό. Έκτοτε, η Ρωσία επεδίωκε την απόκτηση της βυζαντινής πρωτεύουσας και των Στενών, τα οποία, άλλωστε, δια συμφωνίας τηρηθείσας μυστικής, της παρεχώρησαν τόσο η Γαλλία όσο και η Μ. Βρετανία από των αρχών του 1915. Της παραχώρησης αυτής παραιτήθηκε η κομμουνιστική κυβέρνηση το 1917. Εν όψει των άνω ο πραγματιστής Βενιζέλος, υποπευόμενος τη συμφωνία, ζητούσε υπέρ της Ελλάδας τη λοιπή μικρασιατική επικράτεια, ενώ για την Κωνσταντινούπολη αρκείτο σε διεθνοποίηση, που άλλωστε προς στιγμήν επετεύχθη. Έτσι, ο «Αβέρωφ» ως πλοίο των νικητριών συμμαχικών Δυνάμεων ναυλοχούσε στα νερά του Βοσπόρου με αναπεπταμένη την κυανόλευκο, όταν η ελληνική κυβέρνηση ασκούσε στην Κωνσταντινούπολη την Έγερτη Αρμοστεία από του 1918 μέχρι του 1922. Βλ. Αλεξάνδρα Στεφανοπούλου, *Η πολιτική της Ρωσίας δια την Κωνσταντινούπολιν και τα Στενά κατά τον Α' Παγκόσμιον πόλεμον*, διατριβή επί διδακτορίας (Αθήνα: 1975).

ιδιοκτησίας της επίσης διάσημης εταιρείας Wagons Lits. Ο Μποδοσάκης ανταποκρίθηκε. Αμέσως αγόρασε το ξενοδοχείο αντί του *μυθώδους*, τότε, ποσού των 5.750.000 χρυσών λιρών. Ο Μποδοσάκης προέβη σε πλήρη ανακαίνιση των εγκαταστάσεων. Δαπάνησε, έτσι, επιπλέον ενάμιση εκατομμύριο λίρες.

Ο «*Αβέρωφ*» *ναυλοχούσε στον Βόσπορο*. Η Ελλάδα, εξηγήθηκε ήδη, ως νικήτρια δύναμη, ασκούσε διαδοχικά εξουσία με έδρα την *Κωνσταντινούπολη (!!!)*.

Είναι συγκινητική η σχετική απεικόνιση στον γνωστό πίνακα του Κογεβίνα.

Επί πλέον σημαντική υπήρξε και η πρόβλεψη για ίδρυση του ανεξάρτητου κράτους, του *Κουρδιστάν*, κοντά στα σύνορα με το Ιράκ. Η αξία έγκειται πως η ίδρυση του κράτους αδυνάτιζε τον τουρκικό στρατό στο μέτρο που υπηρετούσαν εκεί οι Κούρδοι. Και οι Κούρδοι ήσαν κατ' εξοχήν πολεμικό στοιχείο.

- Το σχέδιο Βενιζέλου ήταν απολύτως σταθμισμένο. Αν είχε εφαρμοσθεί, σήμερα, η *Ελλάς* θα ήταν χώρα *50-60* εκατομμυρίων κατοίκων στην πλούσια Ανατολική Μεσόγειο.

Η μοίρα δε θέλησε (!!!).

11.

Λέγεται ότι ο Βενιζέλος ξεκίνησε μια εκστρατεία κατά τρόπο, περίπου χαρτοπαικτικό, εναντίον της θέλησης των υπολοίπων πολιτικών δυνάμεων, εναντίον της στρατιωτικής αυθεντίας του Μεταξά.

Πρόκειται για μύθο σνκοφαντικό. Ο Μαρκεζίνης διαλαμβάνει την από 24 Απριλίου 1968 επιστολή του Παναγιώτη Κανελλόπουλου. Εκεί ο επιστολογράφος εκθέτει ό,τι ακριβώς, κατά λέξη, του είχε πει ο θεός του, αδελφός της μητέρας του, Δημήτριος Γούναρης.¹² Αυτά στην Πίζα, τον Σεπτέμβριο του 1920. Η επιστολή έχει ως εξής: «*Καλά έκανεν ο Βενιζέλος και εδέχθη την εντολήν εις την Μικράν Ασίαν. Το ίδιο θα έπραττα κι εγώ. Δεν ήτο νοσητή η άρνησις. Εκπληρούται μέγα όνειρο του Ελληνισμού. Εάν κερδίσωμεν τας εκλογάς θα συνεχίσωμεν τας στρατιωτικές επιχειρήσεις. Και ο Θεός βοηθός...*». Ο Ν. Στράτος υποστηρίζει ότι η Κωνσταντινούπολη είναι

12. Μαρκεζίνης, ό.π., σ. 48.

η πεπρωμένη πρωτεύουσα της Ελληνικής Αυτοκρατορίας.¹³ Ο Γεώργιος Βλάχος σε ανταπόκρισή του από το μέτωπο, στα μισά περίπου του 1921, ισχυρίζεται ότι οι οθωμανικές δυνάμεις έχουν κατανικηθεί. Και ο Γούναρης, υπουργός Στρατιωτικών, υπερθεματίζει λέγοντας ότι *«είμαι εις θέσιν να βεβαιώσω κάλλιον παντός άλλου ότι η τουρκική δύναμις έχει συντριβεί και ότι η οδός προς την Άγκυρα είναι βραχεία»*.¹⁴

Τέλος, υπάρχει φοβερή εγγραφή στο ημερολόγιο του Μεταξά υπό ημερομηνία 25 Μαρτίου 1921. Καταχωρίζει εκεί ιδιόγραφο μνημόνιο. Πρόκειται για συνάντηση μεταξύ Μεταξά, Πρωτοπαπαδάκη, Γούναρη και Εξαδάκτυλου.¹⁵ Ομιλεί ο Μεταξάς και λέγει: *«...δεν δύναμαι να αποδεχθώ την αρχηγίαν ούτε τα κακώς κείμενα δύναμαι να επανορθώσω, ούτε δύναμαι να συνεχίσω επιχειρήσεις αίτινες θα ήγον εις αποτυχίαν [...]. Το πράγμα θα ήτο διάφορο, αν είχαν εις την διάθεσίν μου τον από Νοεμβρίου διαρρέυσαντα χρόνον...»*. Περαιτέρω στην σελίδα 85 (εν τέλει) - 86 (στην αρχή) του μνημονίου έχει ο Μεταξάς ακραία καταφορά για ό,τι επιχειρήσαν οι μετानοεμβριανοί κυβερνήτες. Γράφει: *«...αντί δε να σπάζωμεν το κεφάλι μας εις τας οχυρώσεις τον Κεμάλ (εννοεί την Άγκυρα) να τον αφήσωμεν να σπάση αυτός τα μούτρα του εις τας ιδικάς μας...»*. (εννοεί, προφανώς, στη Σμύρνη).

Και a fortiori: *«...Εις το κάτω - κάτω, εάν μόνο δια του Βενιζέλου θα ήτο δυνατόν να σωθεί η Ελλάς, ας έλθει ο Βενιζέλος...»*.¹⁶ Ομιλεί ο Μεταξάς. Πανηγυρικά δικαιώνει τον ιδεολογικό του αντίπαλο.

Δυστυχώς η δικαίωση αυτή έμεινε στη θεωρία.

Δεν απέτρεψε την ήττα.

- Η φορική καταστροφή έχει καταστήσει, περίπου, αδύνατη την διεύρυνση του ελληνισμού.

Έλθε η ώρα να επισημοποιηθεί η *πανωλεθρία* στη Λοζάνη (24/7/1923). Η τραγωδία της Ελλάδας υπήρξε βαρύτατο πένθος για τον Βενιζέλο. Ήταν μαζί στην υπογραφή ο Δ. Κακλαμάνος. Διηγείται:

«...Δεν θα λησμονήσω ποτέ την βαθυτάτην κατήφειαν του Βενιζέ-

13. Ό.π., σ. 116.

14. Ό.π., σ. 115.

15. Ιωάννης Μεταξάς, *Το προσωπικό του ημερολόγιο* (Αθήνα: Γκοβόστης, 1964), τ. 3, σ. 75.

16. Ό.π., σ. 95.

λου, όταν καθήμενος παραπλεύρως του, δια να βάλω την υπογραφήν μου κάτω της ιδικής του, είδα ένα αργόν δάκρυ να κυλύεται επί του κατώχρου προσώπου του “Τετέλεσται (!)”. Εψηθήρισε και επέρασε τα έγγραφα προς εμέ...».¹⁷

- Υπάρχει μία μοίρα για όλα. Χάσαμε μια εξαιρετική και ίσως μοναδική ευκαιρία.

- «Την ειμαρμένην ουδ’ αν εις εκφύγοι». Αποφαίνεται ο Πλάτων στον Γοργία (512, Ε).

- «Ο μεν υιός του ανθρώπου υπάγει καθώς γέγραπται περί αυτού».

Και αυτού τούτου Ιησού υπήρξε προδιαγεγραμμένη η πορεία, κατά τας γραφάς. Αυτά διδάσκει ο Ματθαίος (Κεφ. ΚΣΤ', 24).

12.

Προσπάθεια Κατανόησης. Τα ίδια τα εκλογικά αποτελέσματα αποτελούν ασφαλή αφετηρία για την κατανόηση αυτού που συνέβη την 1^η Νοεμβρίου 1920.

Ο Αλέξανδρος Παπαναστασίου υπήρξε εκ των ηγετών της δημοκρατικής παράταξης. Υπήρξε – τότε – στρατευμένος υπό σημαία Βενιζέλου. Έχει εκδόσει βιβλίο.¹⁸ Ο ίδιος, εκεί, σελ. 27, αποτιμά τα αριθμητικά δεδομένα ως εξής. Φιλελεύθεροι: 375.808. Ηνωμένη Αντιπολίτευση: 368.678 Μέμφεται το εκλογικό σύστημα. Καταλήγει: «...**χάρις εις την κατά πλειοψηφίαν εκλογήν, δια των εκλογών της 1^{ης} Νοεμβρίου, η μειοψηφία του λαού εισήλθεν εις την Βουλήν ως πλειοψηφία και εκανόνισε την πολιτικήν του κράτους αντιθέτως προς την θέλησιν της πλειοψηφίας, δια να απολήξει εις την μεγάλην εθνικήν συμφοράν...**».¹⁹ Έχει συναφώς σημασίαν το εξής: επί συνόλου 369 εδρών της Βουλής εκείνης οι Φιλελεύθεροι δικαιώθηκαν μόνον τις 118. Και ήδη το **κρυσιμώτερο**: εξ αυτών εξασφάλισαν (οι Φιλελεύθεροι)

17. Κωνσταντίνος Τσάτσος – Δημήτριος Κακλαμάνος, *Ελευθέριος Βενιζέλος* (Αθήνα: Εταιρεία Μελέτης Ελληνικής Ιστορίας, 2001), σ. 43.

18. Αλέξανδρος Παπαναστασίου, *Δημοκρατία και εκλογικό σύστημα* (Αθήνα: Μπάυρον, 2008), γ' έκδοση.

19. Εννοεί το «**πλειοψηφικόν**» εκλογικό σύστημα.

52 έδρες στις περιφέρειες *Ανατολικής και Δυτικής Θράκης*. Αυτές τις κέρδισαν άνευ *αντιπάλου*. Η Θράκη συνολικά τελούσε υπό τον άμεσο έλεγχο του στρατού.²⁰ Τα άνω δεδομένα είναι τα κατά το δυνατόν αξιόπιστα. Και, πάντως, από ετών δημοσιευμένα δεν έχουν αμφισβητηθεί.²¹

Κατά συμπέρασμα: Οι δύο κόσμοι που αναμετρήθηκαν ήσαν ουσιαστικά *ισοδύναμοι*. Ο Γεώργιος Καφαντάρης φέρεται από διετίας να είχε προβλέψει την πανωλεθρία των Φιλελευθέρων. Οι σχετικές επισημάνσεις του Μαρχεζίνη είναι διαφωτιστικές. Εν τούτοις, ο Καφαντάρης έπεσε έξω. *Ομιλούν οι αριθμοί και πείθουν*. Η νίκη του αντιβενιζελισμού δεν ήταν διαφορά ρεύματος εκλογέων. Θεμελιώθηκε στον εκλογικό νόμο. Εντεύθεν και η άνω κριτική του Παπαναστασίου, που θεωρεί το αποτέλεσμα αντιδημοκρατικό. Η κυριαρχία του εκλογικού νόμου έχει γίνει απολύτως δεκτή ιστορικά. Αυτό και όταν φαλκιδεύεται η θέληση της πλειοψηφίας.²²

• Η σαρωτική επικράτηση των Φιλελευθέρων στην στρατοκρατούμενη Θράκη καταρρίπτει κι άλλο μύθο. Ότι, δηλαδή, ο Βενιζέλος προβλέποντας την αποτυχία της εκστρατείας φόρτωσε την ευθύνη στους αντιπάλους. Προς την αυτήν κατεύθυνση είναι εύστοχες οι επισημάνσεις του Γιώργου Μαυρογορδάτου²³ (Γ. Θ. Μαυρογορδάτος, 1915: *Ο Εθνικός Διχασμός*): ότι η Θράκη σ' επίπεδο διεθνούς δικαίου δεν είχε, ακόμη, προσαρτηθεί στην Ελλάδα. Εν τούτοις η «ελληνοποίηση» έγινε με ρύθμιση του εσωτερικού δικαίου, μάλιστα δε με τον νόμο 2492/20 (!). Ακόμη, ότι οι εκεί στρατιωτικές αρχές, φαίνεται, απέτρεψαν οιαδήποτε αντικυβερνητική υποψηφιότητα. Επίσης, στη Θράκη, αλλά και στο στράτευμα η ψηφοφορία δεν διεξήχθη με σφαιρίδιο, όπως σ' όλη την λοιπή Ελλάδα, αλλά με ψηφοδέλτιο. Και προσθέτει ο Μαυ-

20. Συλλογικό, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους* (Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών, 1978), τ. ΙΕ': *Νεώτερος ελληνισμός από 1913 έως 1941*, σ. 147.

21. Η *εξέλεγχση* των εκλογικών αποτελεσμάτων ανήκε στη δικαιοδοσία της Βουλής. Ένα είναι το εντεύθεν πρόδηλο: Οι εκλεγέντες, μάλιστα, δε και οριακά, επείγοντο για την ταχύτατη δυνατή περαίωση της διαδικασίας και την άμεση εν συνεχεία καταστροφή του εκλογικού υλικού. Έτσι, άλλη μαρτυρία σοβαρή, πλην της του Παπαναστασίου δεν υπάρχει.

22. Μαρχεζίνης, ό.π., σ. 25.

23. Το ανάλογο σημειώθηκε και πάλι αργότερα. Στις εκλογές της 19/2/1956 η νεοπαγής, τότε, ΕΡΕ εξασφάλισε την προτίμηση του 47,38% ελληνικού λαού. Η Δ.Ε. προηγήθηκε με 48,15%. Εν τούτοις, η ΕΡΕ πλειοψήφησε σε έδρες. Της προσκυρώθηκαν 165. Η Δ.Ε. μειοψήφησε με έδρες 132.

ρογορδάτος πως η «καινοτομία» διευκόλυνε την χειραγώγηση της ψήφου υπέρ των Φιλελευθέρων.

Στο αυτό απολύτως συμπέρασμα καταλήγει και ο Μαρκεζίνης με διαφορετική, όμως, θεμελίωση.²⁴

Ο Βενιζέλος πίστευε πως θα κερδίσει τις εκλογές. Σχετικώς ο Μαρκεζίνης επικαλείτο την από 21/8/1928 επιστολή προς την σύζυγό του Έλενα. Εκεί, ο Βενιζέλος χαρακτηρίζει το αποτέλεσμα της 1^{ης} Νοεμβρίου 1920 «απροσδόκητο».²⁵

- Η νίκη εθεωρείτο δεδομένη και από τη διεθνή κοινή γνώμη. Ήταν – επί τέλους – το λογικό επιστέγασμα ενός ανεπανάληπτου βενιζελικού θριάμβου. Με τη Συνθήκη των Σεβρών μας παρεχωρούντο: *η Θράκη, Δντική και Ανατολική. Φθάναμε στα περίχωρα της Βασιλεύουσας (!!!). Η χερσόνησος της Καλλίπολης, η βόρεια ακτή της θάλασσας του Μαρμαρά, τα νησιά του Αιγαίου όλα. Η Σμόρνη και η ενδοχώρα της ετίθετο υπό ελληνική κυριαρχία.* Και με δημοψήφισμα μετά πενταετία είχε δικαίωμα να ενωθεί με την Ελλάδα (!!!).

Η Ιταλία, μετά τη Συμφωνία Βενιζέλου – Tittoni, *παραχωρούσε τα Δωδεκάνησα, πλην Ρόδου.* Η τύχη της τελευταίας θα εκρίνεται με δημοψήφισμα μετά δεκαπενταετία, εφ' όσον στο μεταξύ και η Μεγάλη Βρετανία θα είχε παραχωρήσει την Κύπρο στην Ελλάδα.

Η μεταβυζαντινή Ελλάς είχε αποκτήσει ό,τι ονειρευόταν, χωρίς να το ελπίζει (!). *Κατά πάσα λογική πρόβλεψη, επιστέγασμα του θριάμβου έπρεπε να είναι και η κοινοβουλευτική του αναγνώριση (!!!).*

Αυτό υπαγορεύει η στοιχειώδης λογική.

- Την ουσία του ζητήματος παρέχει ο εξαιρετικά επιτυχής τίτλος του Νίκου Παπαδάκη:²⁶ *«Οι περιστασιακές πλειοψηφίες κρίνουν τις τύχες των λαών».*²⁷

24. Μαρκεζίνης, ό.π., σ. 26.

25. Ό.π., σ. 25.

26. Νικόλαος Ε. Παπαδάκης (Παπαδάς), *Ελευθέριος Βενιζέλος: Ο άνθρωπος, ο ηγέτης* (Αθήνα: Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών και Μελετών «Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος» - Εστία), τ. Β', σ. 763.

27. Εγώ θα διέγραφα το ερωτηματικό. Η καταστροφική ψήφος είναι έκδηλη.

Οι εκλογές διεξήχθησαν σε πλαίσιο *πλήρους σύγχυσης*. Η «Ηνωμένη Αντιπολίτευσις» ψηφίσθηκε για ν' αποστρατεύσει τους οπλίτες.²⁸ Συνάμα και ν' απαγκιστρωθεί η χώρα της Μικρασιατικής εκστρατείας. *Αυτά πίστευαν οι ψηφοφόροι τους*. Η ηγεσία, όμως, με πάθος επιθυμούσε πολιτική Βενιζέλου. Ότι περιλαμβάνεται άνω υπό *II* είναι αυτόχρημα αποκαλυπτικό. Οι αντιβενιζελικοί ήθελαν να οικειοποιηθούν, να απολαύσουν την επιτυχία του Βενιζέλου. Δεν καταλάβαιναν το στοιχειώδες. Ότι ο θρίαμβος αυτός δεν ήταν νοητός χωρίς τον εμπνευστή του.

- Αυτόν που χώρισε την Ελλάδα στα δύο για να συμπολεμήσει με την Entente. Αυτόν που τόλμησε τα πάντα, όταν οι Κεντρικές Δυνάμεις ήταν ακόμη ισχυρές. Το μέτρο του κινδύνου δίδει ο Μεταξάς με την από 6 Μαΐου 1919 εγγραφή στο ημερολόγιό του. Γράφει: *«Η ήττα της Γερμανίας, την οποίαν ουδέποτε περίμενα, τα ανέτρεψε όλα...»*.²⁹

- Σε τελική ανάλυση πρόκειται για εκδήλωση χαρακτηριστική της βαρύτατης παθογένειας του κοινοβουλευτισμού. Συστήματος που θάλπει την πολιτική απάτη. Φέρει έτσι στην εξουσία ανειλικρινείς κυβερνήτες. Αναθέτει τη λύση ζητημάτων συνθέτων και τεχνικών σε αδαείς (!!!). Ψήφισαν μαζικά οι αγρότες της Παλαιάς Ελλάδας κατά Βενιζέλου.

Η άνω κατηγορηματική τοποθέτηση αποτελεί την δικαιολογητική βάση όλων οι οποίοι υποστηρίζουν πως δεν έπρεπε να γίνουν – τότε – εκλογές.

Δηλαδή, τότε, δεν έπρεπε να μιλήσει ο λαός. Έτσι, απλά, για να συνεννοούμεθα, χωρίς υποκρισίες, δηλαδή (!!!).

Ο Ν. Παπαδάκης, ό.π. σελ. 764, καταλήγει ως εξής: *«...η εκδοχή του λάθους είναι απλή και πειστική»*.

Ασφαλώς ως λάθος δεν εννοεί το μέγαλωμα της Ελλάδας. Εννοεί την διεξαγωγή των εκλογών της 1/11/1920.

Αυτό το φαινόμενο οδήγησε στην καταστροφή. Δεν υπήρξε μόνον μικρασιατική. Υπήρξε, κυριολεκτικώς, ελληνική, όπως (και) στη συνέχεια εξηγείται.

Η Πηνελόπη Δέλτα στην εγγραφή της 10^{ης} Νοεμβρίου 1920 αναδεικνύει *σκηνή σπάνιας ανοησίας*.³⁰ Αναφέρεται σε διαδηλώσεις αντιβενιζελικών.

28. Οι πλείστοι ήσαν αγρότες. Ήθελαν να υποστηρίξουν τις οικογένειές τους.

29. Μεταξάς, ό.π., σ. 507.

30. Πηνελόπη Σ. Δέλτα, *Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος* (Αθήνα: Ερμής, 2009)

Κραύγαζαν ρυθμικά: «**Δεν – τα – θέλομε**» (!!!). Δεν ήθελαν, δηλαδή, τα νέα εδάφη της βενιζελικής πολιτικής. Το σύνθημα αντιστοιχεί στην ομοίως ανόητη επιλογή μιας «**Ελλάδος μικράς και εντίμου**». **Ο λαός με τέτοια συνθήματα αυτοκτονούσε.**

Και δεν ήταν μόνον ο λαός. Ο Ν. Παπαδάκης, ό.π. σ. 752, αναφέρεται στην αρθρογραφία της ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗΣ. Ο Άγγελος Βλάχος την 12^η Οκτωβρίου 1920 αναπολούσε τις περασμένες εποχές, όταν η Ελλάς ήταν μικρή και δεν έφθανε μέχρι τον Βόσπορο, διότι στη συνέχεια έγινε **μεν μεγάλη, αλλά μετατράπηκε σε φέουδο των ξένων (!!!).**

Κυριολεκτικώς πρόκειται για ομαδική παράκρουση.³¹

- Παραγνωρίζονταν πρόδηλη εθνική ανάγκη. Με τους Βαλκανικούς Πολέμους, όπως ιστορήθηκε άνω υπό 8, εξασφαλίστηκε η **εθνική βιωσιμότης**. Αυτή τη βιωσιμότητα έπρεπε ήδη να κατοχυρώσουμε. Μάλιστα μέσα στις νέες γεωπολιτικές ανακατατάξεις, που δημιουργούσε ο τουρκικός **εθνικισμός**. Αυτή ήταν η ουσία της επεκτατικής πολιτικής του Βενιζέλου. Αυτή ακριβώς αποτυπώνεται στο άνω από 22/9/1920 τηλεγράφημα προς Lloyd George. Ζητά (ο Βενιζέλος) **Ελληνοχριστιανικό** φράγμα κατά του **Ισλαμικού** επεκτατισμού, αλλά και του αντιστοίχου **Ρωσικού – Σοβιετικού**.

- Υπήρξαν και αντιβενιζελικοί με ορθολογική θεώρηση των πραγμάτων. Είναι χαρακτηριστική η εισήγηση του Ιωάννου Θεοτόκη. Την έχει αναδείξει ο γιος του Σπύρος.

Η εισήγηση αυτή είναι καταπληκτική. Ο εκπρόσωπος μιας από τις – και σήμερα ακόμη – πλέον ακραιφνείς φιλοβασιλικές οικογένειες της χώρας επισκέπτεται τον Κωνσταντίνο, ευρισκόμενο ακόμη στην Ελβετία. Και του εκθέτει ότι οι νικήτριες, πλέον, δυνάμεις της Entente διάκεινται απέναντί του εχθρικά. Εν όψει αυτού απευθύνει έκκληση και τονίζει προς τον Βασιλέα επί

31. Έχει και η τραγωδία την κωμική της διάσταση. Ο Παπαδάκης, ό.π., σ. 763 αναφέρεται στον Κ. Ζαβιτσιάνο. Ο τελευταίος είχε προτείνει διάσπαση του νομού Αττικοβοιωτίας σε δύο περιφέρειες. Η μία θα εκτεινόταν σε Αθήνα και Πειραιά. Η δεύτερη στις αγροτικές περιοχές του νομού. Η πρόταση απερρίφθη. Το κόμμα υπέκυψε στους υποψηφίους των γεωργικών περιοχών. Την αντίδραση υποστήριξε ο άσημος βουλευτής Κουτσοπέταλος. Κι επιλέγει ο Ζαβιτσιάνος: **για να βγει ο Κουτσοπέταλος δεν εξελέγη ο Βενιζέλος**. Πράγματι, ήταν υποψήφιος βουλευτής σε πλειάδα περιφερειών. Σε ουδεμία εξελέγη. Ο Βενιζέλος μετά τον θρίαμβο δεν κρίθηκε ικανός να είναι έστω βουλευτής (!!!). Το κόμμα των Φιλελευθέρων σφαγιάσθηκε σ' όλο τον νομό Αττικοβοιωτίας. Υπήρξε θύμα του κομματισμού (!!!).

λέξει: «...να μην επιστρέψετε στην Ελλάδα μέχρις ότου ρυθμισθούν οι σχέσεις Σας με την νικήτρια Αντάντ».³²

Εν τούτοις, παρά πάσα έννοια φροντίδας του εθνικού συμφέροντος, ο Κωνσταντίνος επέστρεψε και ανέλαβε τον αγώνα κατά των Τούρκων στη Μικρά Ασία με τα γνωστά τραγικά αποτελέσματα.³³

Οι ατυχείς πρόσφυγες βρέθηκαν μεταξύ δύο πυρών. Οι Τούρκοι έπαιρναν εκδίκηση για τον εναντίον τους εθνικοαπελευθερωτικό μας αγώνα. Η **μικρο-ελλαδική** πεποίθηση των μετανοσμβριανών αντιμετώπιζε τους αδελφούς μας Μικρασιάτες ως «**μίασμα**». Αποκορύφωση αυτής της αντίληψης είναι ο ν. **2870/18.7.20 ΦΕΚ 119**.

Δια του νόμου αυτού ουσιαστικά απαγορεύονταν η έλευση των Μικρασιατών στην Ελλάδα. Δεν **έχει υπάρξει πλέον μισαλλόδοξο νομοθετικό κείμενο (!!!)**. De facto τον ημιακύρωσε – παρανόμως αλλά κατά ηθική και πατριωτική επιταγή – ο Νικόλαος Στράτος.³⁴

Διέταξε τον υπουργό Ναυτιλίας, προσκείμενο στο κόμμα του, να στείλει τα όπου της γης πλοία προς διάσωση των προσφύγων.³⁵

• Το περιστατικό διηγείται ένας εκ των **τελευταίων αυτοπτών** της τραγωδίας, ο φιλόσοφος καθηγητής και ακαδημαϊκός Κ. Ι. Δεσποτόπουλος στο βιβλίο **Η Δίκη των Οκτώ και η εκτέλεση των Έξι**, σ. 14.

32. Σπύρος Ι. Θεοτόκης, *Πολιτικά Αναμνήσεις* (Αθήνα: χ.ε., 1986), σσ. 37-38.

33. Και αναφορικά προς την στάση αυτή του Έλληνος Βασιλέως, δεν είναι επιτρεπτό να μην επισημάνουμε ότι το 1947, όταν ο Φίλιππος, γιος του βασιλόπαιδος Ανδρέου της Ελλάδος, τελούσε γάμο με την και ήδη Βασίλισσα Ελισσάβετ, ουδεμία από τις τέσσερις αδελφές του προσκλήθηκε. Αυτό δε διότι οι σύζυγοί τους, Γερμανοί, είχαν διαβληθεί ως προσκείμενοι στον Εθνικοσοσιαλισμό. Αλλά η οποιαδήποτε πολιτική προτίμησή τους υπήρξε μικρότερης σημασίας από την διαγωγή του Κωνσταντίνου, ο οποίος – αν και ανεύθυνος (κατά το πολίτευμα) άρχων – επιθυμούσε να καθορίζει την εξωτερική πολιτική του κράτους μας κατά τη διάρκεια του Α' Παγκοσμίου Πολέμου. Και πρέπει εδώ να τονισθεί ότι την άρνηση της πρόσκλησης επέβαλε η βρετανική κυβέρνηση, έναντι της οποίας τα μέλη της εκεί βασιλικής οικογένειας υποτάσσονταν, κατά την κοινοβουλευτική τάξη, άλλωστε. Βλ. Αλκιμήνη Παλαιολόγου, *Πριγκίπισσες της Ελλάδος* (Αθήνα: Φερενίκη, 2007), σσ. 64-65.

34. Φωτοτυπία του νόμου στο Δημήτρη Μιχαλόπουλος (επιμ.), *Η Δίκη των Οκτώ και η εκτέλεση των Έξι* (Αθήνα: Ίδρυμα Ιστορίας του Ελευθέρου Βενιζέλου, 2010), σ. 44.

35. Είναι σημείο των καιρών: ο **Νικ. Στράτος υπήρξε ένας των έξι εκτελεσθέντων**. Ο σπασμός του πάθους εκδιώκει την λογική.

Είναι συγκινητική η από 25 Αυγούστου 1922 επιστολή του εθνομάρτυρος Χρυσοστόμου Σμύρνης. Αγαπά τον Βενιζέλο. Τον προσαγορεύει αδελφό. Εν τούτοις του γράφει: «...είχατε την ατυχή και ένοχον έμπνευσιν να διατάξετε εκλογάς...». Η επιστολή συνάπτεται εν παραρτήματι.

Η πλήρης ελπίδων εκστρατεία κατέληξε σε καταστροφή. Οι ηττημένοι του πολέμου (Τούρκοι) νίκησαν τους νικητές (Έλληνες). Οι Τούρκοι είχαν πολεμήσει στο πλευρό της Γερμανίας: **ηττήθησαν**. Οι Έλληνες, αντιστρόφως, είχαν πολεμήσει στο πλευρό των Αγγλογάλλων: **νίκησαν**.³⁶ Του φοβερού συμβάντος ακολούθησε σειρά αρνητικών αλυσιδωτών συνεπειών. **Φθάνουν και μέχρι σήμερα: μάλιστα (και) επιτεινόμενες (!!!).**

- Παγιώθηκε η επιβολή του Κεμάλ. Υπό την ηγεσία του η Τουρκία αναγεννήθηκε. Επαναβεβαίωσε την πλήρη κυριαρχία της στην περιοχή. Ανέκτησε υπεροχή έναντι της Ελλάδας. Έδειξε πως ουδέποτε έπαψε να εμφορείται από αισθήματα αντεκδίκησης, **revanchisme**. Ο Κωσταντίνος Αλ. Καραμανλής προβάλλει σχετικές κρίσιμες επισημάνσεις: στη σελ. 77 παραθέτει στιχομυθία μεταξύ του Άγγλου υπουργού Sir Percy και του Ιταλού υφυπουργού Grandi. Ο πρώτος επισημαίνει προς τον δεύτερο: «...**μήπως οι Τούρκοι δυσκολεύονταν να αντιμετωπίσουν ως ίσους αυτούς που στο παρελθόν ήταν μια υπόδουλη φυλή...**».³⁷ Αρνητικά ήταν τα αισθήματα και στην ελληνική λαϊκή βάση. Εκτίθεται, ομοίως, από τον **Καραμανλή**, σελ. 79, η αντίληψη των Μικρασιατών. Κατ' αυτούς δεν ήταν νοητή «...**πολιτική συμφιλίωσης με τον προαιώνιο εχθρό...**». Δεν ήταν νοητή η φιλία του «**αιμοσταγούς Κεμάλ**».

- Οι δυσχέρειες ήταν εγγενείς και τεράστιες. Ο Βενιζέλος δεν αποθαρρύνθηκε. Πίστεψε στην ανάγκη «**ελληνοτουρκικής φιλίας**».

Επίμονος και αισιόδοξος επιχείρησε διαπραγματευτικά, ό,τι ήταν δυνατόν (**Καραμανλής** σελ. 73-97). Τελικά η «**ελληνοτουρκική φιλία**» υπεγράφη ως σύμφωνο της **25/10/1930** σε ατμόσφαιρα πανηγυρική (**Καραμανλής**, ό.π., σ. 92 και Γρηγόριος Δαφνής, **Η Ελλάδα μεταξύ Δύο Πολέμων**, Ίκαρος, 1974, τ. 2, σ. 68).

36. Έχει συντρέξει για την Ελλάδα κάτι το μοναδικό. Αποτελεί την μόνη χώρα που νίκησε στον πόλεμο (1914-1918). Νικήθηκε όμως αμέσως μετά. Και μάλιστα από νικητή που τελούσε υπό διάλυση. Είχε χωρισθεί σε δύο στρατόπεδα, Κεμάλ και Σουλτάνου.

37. Κώστας Α. Καραμανλής, *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και οι εξωτερικές μας σχέσεις, 1928-1932* (Αθήνα: Παπαζήσης, 1995).

*Η πραγματικότητα υπήρξε ισχυρότερη της αισιοδοξίας του Βενιζέλου. Οι καλές προθέσεις έμειναν στα χαρτιά.*³⁸

Προϋπόθεση αυτονόητη για ειρήνευση εν γένει, πρώην εμπολέμων είναι πάντα **μία**: Η **αληθινή** παραίτηση από εδαφικές διεκδικήσεις.

Η Τουρκία όμως, αληθινά, ουδέποτε **παραιτήθηκε. Ουδέποτε αποδέχθηκε πως οι Έλληνες είχαν ιστορικό δικαίωμα ανάκτησης εδαφών, τα οποία οι Τούρκοι κατείχαν ως κατακτητές (!!!).**

- Η πάγια επιδίωξή τους εκδηλώθηκε πανηγυρικά, μόλις, μετά δέκα χρόνια. Ο Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος είχε αρχίσει την 1 Σεπτεμβρίου 1939. Την 6^η Απριλίου 1941 οι Γερμανοί κτύπησαν τα ελληνικά οχυρά στη Μακεδονία. Την 27 Απριλίου εισήλθαν στην Αθήνα.

Οι Τούρκοι την 1 Μαΐου 1941 ζήτησαν **άδεια** από τους Άγγλους, ώστε να καταλάβουν τα νησιά του Αιγαίου (!!!). Έλεγαν: καλλίτερα εμείς, που είμαστε ουδέτεροι, ώστε να μην καταληφθούν από τους Γερμανούς, δηλαδή, από τους εχθρούς.

Αποτελεσματική υπήρξε η στάση του πρωθυπουργού Εμμανουήλ Τσουδερού.³⁹ Οι Άγγλοι **δεν** επέτρεψαν.

Οι Γερμανοί κατέλαβαν τα νησιά *manu militari* ως κατακτητές και προς ίδιον όφελος. Έτσι, μεταπολεμικά τα νησιά περιήλθαν πάλι σ' εμάς.

- Την 6/9/1955 ο τουρκικός όχλος υποκινούμενος από την κυβέρνηση Μεντερές, τον ίδιο τον Μεντερές, όπως και τον υπουργό των Εξωτερικών, αλλά και τον πρόεδρο της Τουρκικής Δημοκρατίας, **ξεκλήρισε** τον ελληνισμό της Κωνσταντινούπολης. Ήταν οι εκεί εγκατεστημένοι: **etablis** κατά την διεθνή ορολογία. Είχαν εξαιρεθεί από την ανταλλαγή των πληθυσμών. Η διαβίωσή τους ήταν νομικά – απολύτως – κατοχυρωμένη. Η ατιμώρητη αγριότητα των Τούρκων οδήγησε στην – κατά κυριολεξία – εξάλειψή τους.⁴⁰

38. Ο Βενιζέλος πρότεινε τον Κεμάλ για βραβείο Νόμπελ Ειρήνης έτους 1931 (βλ. Καραμανλής, ό.π., σ. 96). Η πρωτοβουλία αυτή του Βενιζέλου ενείχε προφανώς στοιχείο υπερβολής.

39. Εμμανουήλ Ι. Τσουδερός, *Ιστορικό Αρχείο, 1941-1944* (Αθήνα: Φυτράκης, 1990), τ. Α', σ. 24.

40. Φωτογραφίες της χαρακτηριστικής αγριότητας των Τούρκων βλ. στο Στεφανάκης, ό.π., σσ. 52-59. Ανάγλυφη, εκεί, αναπαριστάται η αγριότητα των Τούρκων εναντίον μας (!!!).

Προς δικαιολόγηση επικαλέσθηκαν βανδαλισμό, που είχε προκληθεί στην κατοικία του Κεμάλ στη Θεσσαλονίκη. Οι ζημιές, ασήμαντες, είχαν προκληθεί από πράκτορες Τούρκους (!!!).

- Είναι **εξαιρετικά διδακτικό** ό,τι συνέβη στην Κύπρο μεταξύ τέλους Ιουλίου και μέσων Αυγούστου 1974. Το **καθεστώς Ιωαννίδη** απειπειράθη να δολοφονήσει τον Μακάριο. Επρόκειτο, ασφαλώς, περί κακουργίας. Αλλά η κακουργία ήταν ενδοελληνική. Εφημολογείτο η απόπειρα ως στοχεύουσα την ένωση της Κύπρου με την Ελλάδα.

Υλική, όμως, συνέπεια, οιαδήποτε, προς την κατεύθυνση αυτή **δεν έχει διαπιστωθεί**.

Σε κάθε περίπτωση ενδιαφέρον τουρκικό θα μπορούσε να δικαιολογηθεί στο διάστημα που η τύχη του Μακαρίου ήταν υπό διακύβευση. Όμως ο Μακάριος σώθηκε. Επί πλέον, **η πολιτειακή ισορροπία στη Μεγαλόνησο ουδέποτε διαταράχθηκε**. Εξ άλλου στην Ελλάδα από 24/7/1974 είχαμε αποκατάσταση των ελευθέρων θεσμών. Πρωθυπουργός είχε ορισθεί ο **Κωνσταντίνος Καραμανλής**, επί κεφαλής **«Κυβέρνησης Εθνικής Ενότητας»**. Αντιπρόεδρος αυτής ήταν ο **Γεώργιος Ι. Μαύρος**.

Από 25 Ιουλίου 1974 στη Γενεύη είχε αρχίσει συνδιάσκεψη για εξέταση των συμβάντων στην Κύπρο. Παράλληλα, το Συμβούλιο Ασφαλείας του ΟΗΕ είχε εκδόσει την υπ' αριθμ. **353/74** απόφασή του **απαγορεύουσα** την οιαδήποτε **διείσδυση τουρκικών δυνάμεων**. Διεθνής και ομόφωνη ήταν ήδη η καταδίκη της Τουρκίας που εν τω μεταξύ **είχε αποβιβάσει** δυνάμεις.

Ο πρωθυπουργός Κωνσταντίνος Καραμανλής απευθύνθηκε στο ΝΑΤΟ.⁴¹ Ζήτησε την άμεση αρωγή του. Το ΝΑΤΟ δεν ανταποκρίθηκε. Βασικώς, υποστήριξε πως προστατεύει τα μέλη του από «έξωθεν» προσβολές. Άρα και ότι δεν επεμβαίνει σε διενέξεις μεταξύ των μελών του, εσωγενείς δηλαδή.

- Την 14 Αυγούστου 1974 εξαπολύθηκε στην Κύπρο νέα μεγάλης κλίμακας τουρκική επιχείρηση. Η Ελλάς έκρινε ότι δεν ήταν δυνατή η στρατιωτική ενίσχυση της Κύπρου.⁴² Ταυτόχρονα, η Ελλάς, απογοητευμένη από την συμπεριφορά των συμμάχων στο ΝΑΤΟ, δήλωσε πως εγκαταλείπει το στρατιωτικό σκέλος της συμμαχίας.

41. Κωνσταντίνος Σβολόπουλος (γεν. επιμ.), *Κωνσταντίνος Καραμανλής: Αρχείο, Γεγονότα & Κείμενα* (Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών – Ίδρυμα Κωνσταντίνος Καραμανλής, 1992-1997), τ. 8, σ. 85. Περιέχεται εκεί (και) μνημόνιο του Ευαγγέλου Αβέρωφ. Αποτυπώνονται οι θέσεις της ηγεσίας των Ενόπλων Δυνάμεων.

42. Ό.π., σ. 89.

Η αποχώρηση δεν ωφέλησε. Οι Τούρκοι κατείχαν, τότε, το **7%** (περίπου) της Κύπρου. Εκτάθηκαν στο (περίπου) **38%**. Η επιβληθείσα κατοχή είναι παράνομη. Αντιφάσκει προς την άνω **353** απόφαση του Συμβουλίου Ασφαλείας, αλλά και προς την εν τω μεταξύ εκδοθείσα νέα **355**.

Επί πλέον, ίδρυσαν στα παρανόμως κατεχόμενα εδάφη νέο κράτος: **Τουρκοκυπριακό**. Δεν αναγνωρίζεται διεθνώς. Αποτελεί όμως μαχαιριά στα πλευρά του ελληνισμού, που περιλαμβάνει και την Κύπρο. Έτσι αξιολογεί την εισβολή (και) ο Τάκης Λαμπρίας σε ενημερωτικό του σημείωμα.⁴³

Έκτοτε, η τουρκική επιθετικότητα αυξάνει. Είναι πλέον καθημερινές **οι διεκδικητικές υπερπτήσεις τουρκικών μαχητικών στο Αιγαίο**.

Ο Γεώργιος Μαύρος ως Αντιπρόεδρος και υπουργός Εξωτερικών της **Κυβέρνησης Εθνικής Ενότητας**, διεξήγαγε τις αποτυχούσες συνομιλίες της Γενεύης. Απέκτησε άμεση εμπειρία των τουρκικών επιδιώξεων. Τις εκθέτει με σαφήνεια σ' εξαιρετικά ενδιαφέρον βιβλίο του.⁴⁴

Στο έβδομο κεφάλαιο του πονήματος διαλαμβάνει τις από ετών δηλώσεις Τούρκων ηγετών για τα νησιά του Αιγαίου. Το βιβλίο είναι **αποκαλυπτικό**. Είναι εντυπωσιακός ο κατάλογος των Τούρκων αξιωματούχων, που επιβουλεύονται την Ελλάδα. Είναι απειλητικότερες κατά περιεχόμενο οι δηλώσεις τους. Ο Γεώργιος Μαύρος έχει σταχυολογήσει ό,τι ακολουθεί:

«... ΔΗΛΩΣΕΙΣ ΤΟΥΡΚΩΝ ΗΓΕΤΩΝ ΓΙΑ ΤΑ ΝΗΣΙΑ ΤΟΥ ΑΙΓΑΙΟΥ ...»

• Δήλωση του **Τούρκου υπουργού Εξωτερικών κ. Feridun Cemal Erkin** το 1964 στο Λονδίνο, κατά τη συνάντηση των υπουργών Εξωτερικών της Ελλάδος και της Τουρκίας:

«Έγιναν λάθη τόσο από την τουρκική όσο και από την ελληνική ηγεσία μετά τους δύο παγκόσμιους πολέμους. Πρώτο λάθος: Όταν ο **Κεμάλ**, με τη Συνθήκη της Λοζάνης, **δέχθηκε την προσάρτηση των νησιών του Αιγαίου στην Ελλάδα**. Δεύτερο λάθος: Όταν η Ελλάς κατά το Συνέδριο της Ειρήνης στο Παρίσι το 1946-47, δεν προσέφερε τουλάχιστον τα μισά Δωδεκάνησα στην Τουρκία για να ενισχύσει την ελληνοτουρκική φιλία».

43. Ό.π., σ. 89.

44. Γεώργιος Μαύρος, *Εθνικοί κίνδυνοι: Η δημοκρατία σε κρίση; Εξωτερικές απειλές* (Αθήνα: Ατλαντίς, 1978).

- Δήλωση του Τούρκου *υπουργού Εξωτερικών κ. Turan Gunes* στην τουρκική εφημερίδα CUMHURIYET της 3 Ιουνίου 1974:

«...Ο βυθός του Αιγαίου και τα νησιά που βρίσκονται κοντά στις ηπειρωτικές ακτές *αποτελούν προέκταση της Μικράς Ασίας*».

- Δήλωση του τότε *Αρχηγού της Αντιπολιτεύσεως κ. Suleyman Demirel* στην τουρκική εφημερίδα MILLIYET της 9 Ιουνίου 1974:

«...Η Τουρκία και η Ελλάδα εκτιμούν την αξία της ειρηνικής συνυπάρξεως [...]. Η διαφωνία παρουσιάστηκε, επειδή τα νησιά που βρίσκονται πολύ κοντά στην Τουρκία ανήκουν στην Ελλάδα και όχι στην Τουρκία [...]. Τα νησιά αυτά αποτελούν τμήμα της Ανατολίας και για αιώνες ανήκαν στο Κράτος εκείνο που είχε την κυριαρχία της Ανατολίας...».

- Δήλωση του πρωθυπουργού της Τουρκίας *κ. Bulent Ecevit* την 30 Ιουλίου 1974:

«Η άμυνα των νησιών του Αιγαίου θα πρέπει να αναληφθεί *από κοινού από την Ελλάδα και την Τουρκία* ως συμμάχους μέσα στο NATO».

- Δήλωση του Τούρκου *υπουργού Αμύνης κ. Hasan Isik* στην αμερικανική εφημερίδα CHRISTIAN SCIENCE MONITOR της 1 Αυγούστου 1974:

«Η Τουρκία παρέδιδε συνεχώς εδάφη για να επιτύχει αληθινή ειρήνη: τη Θεσσαλονίκη μετά τον Α΄ Παγκόσμιο και τη Δωδεκάνησο μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. *Η γενναιοδωρία της Τουρκίας προφανώς παρερμηνεύθηκε από την Αθήνα*».

- Δήλωση του *Τούρκου πρωθυπουργού κ. Sadi Irmak* στο Ικόνιο, όπως δημοσιεύτηκε στην τουρκική εφημερίδα HUBRIYET την 18 Ιανουαρίου 1975:

«*Δεν θα παραχωρήσω το Αιγαίο σε κανένα. Το μισό Αιγαίο ανήκει σε μας*. Αυτό πρέπει να το γνωρίζει ο κόσμος. Δεν έχουμε την πρόθεση να καινοτομήσουμε επάνω σε θέματα εξωτερικής πολιτικής. Εάν η τιμή

ή τα συμφέροντα του τουρκικού Έθνους απειληθούν, θα συντρίψουμε το κεφάλι του εχθρού».

- Δήλωση του Τούρκου *υπουργού Αμύνης κ. Semih Sancar* στο τουρκικό περιοδικό YANKI της 20 Ιανουαρίου 1975:

«Στο Αιγαίο η ισορροπία δυνάμεων είναι σαφώς υπέρ της Τουρκίας – και μάλιστα σε τέτοια έκταση, ώστε, εκτός από την ισορροπία δυνάμεων, και τα βλέμματα και οι σκέψεις των Τούρκων παλαιών κατοίκων και νησιών είναι εστραμμένα προ την εγκατάστασή τους στις απέναντι ακτές, που βρίσκονται λίγα μόνο μίλια μακριά».

- Δήλωση του μονίμου *υφυπουργού Εξωτερικών κ. Melih Esenbel* στην Εθνοσυνέλευση της Αγκύρας, κατά τη συζήτηση του προϋπολογισμού του υπουργείου Εξωτερικών την 22 Ιανουαρίου 1975:

«Στο Αιγαίο πρέπει ν' ακολουθήσουμε αναγκαστικά δυναμική πολιτική. Οι συνθήκες σήμερα είναι διαφορετικές από τις συνθήκες του 1923. Η δύναμη της Τουρκίας έχει μεγαλώσει. Όταν μιλούμε για την ανάγκη δυναμικής πολιτικής, δεν εννοούμε ότι ο στρατός πρέπει να δράσει αμέσως και ότι πρέπει να καταλάβουμε τα νησιά. Τα οικονομικά μας συμφέροντα πρέπει να διασφαλισθούν στο Αιγαίο... Η Κύπρος αποτελεί το πρώτο βήμα προς το Αιγαίο».

- Δήλωση του *στρατηγού Suat Aktulga, διοικητή της 2^{ης} Στρατιάς*. Έγινε στο Ικόνιο και δημοσιεύτηκε στην τουρκική εφημερίδα GUNAYDIN την 25 Ιανουαρίου 1975:

Οι Έλληνες δεν μπορούν ποτέ να γίνουν φίλοι με τους Τούρκους, όσο δεν εγκαταλείπουν τη Μεγάλη Ιδέα. Γι' αυτό *πρέπει να τεθεί θέμα Δωδεκανήσων και Δυτικής Θράκης».*

- Ο *κ. Ergun Goze*, αρθρογράφος της τουρκικής εφημερίδας TERCUMAN, σχολιάζοντας τη δήλωση του στρατηγού Suat Aktulga, διοικητού της 2^{ης} Στρατιάς ότι πρέπει να τεθεί θέμα Δωδεκανήσων, γράφει στο φύλλο της 30 Ιανουαρίου 1975:

«Οι Έλληνες ποτέ δεν κρατούν τον λόγο τους και δε θα εγκαταλείψουν ποτέ τη Μεγάλη Ιδέα. Έτσι, εξόπλισαν τα Δωδεκάνησα, τα οποία έχουν καταστεί η μεγαλύτερη απειλή κατά των Τούρκων...Επαναλαμβάνουμε ότι το Κυπριακό δεν είναι το μόνο μας πρόβλημα με την Ελλάδα. Υπάρχουν τα προβλήματα της Δυτικής Θράκης, των χωρικών υδάτων, της υφαλοκρηπίδος, της αλιείας και του εναερίου χώρου – με άλλα λόγια, η Μεγάλη Ιδέα και τα παρακλάδια της. Ανάμεσα σ' αυτά πρώτο έρχεται το πρόβλημα των Δωδεκανήσων. Πρέπει χωρίς άλλο να πάρουμε από τους Έλληνες τα νησιά εκείνα της Δωδεκανήσου, που βρίσκονται μέσα στα χωρικά μας ύδατα. Το πρώτο βήμα προς την κατεύθυνση αυτή είναι η αποστρατικοποίησή τους».

- Απόσπασμα άρθρου κ. **Haluk Bayulken**, πρώην υπουργού των Εξωτερικών, που δημοσιεύθηκε στην τριμηνιαία επιθεώρηση της Άγκυρας, «Διεθνής Πολιτική», τόμος 4, αρ. 2-3, Φεβρουάριος 1975:

«Η Ελλάς δε δίστασε να επιχειρήσει μια πολιτική εδαφικής επεκτάσεως...Η προαναφερόμενη προσάρτηση προκάλεσε ανησυχία στην Τουρκία, γιατί η εδαφική αυτή επέκταση της Ελλάδος θεωρήθηκε από τη γειτονική της χώρα ως μονομερές βήμα, που **ανατρέπει την ισορροπία που καθιερώθηκε στη Δωζάννη**. Σημειώθηκε επίσης ότι ήταν η πρώτη παρόμοια κίνηση της Ελλάδος από το 1923».

- Άρθρο του πρέσβεως κ. **Nuri Eren**, που δημοσιεύτηκε στην τουρκική εφημερίδα MILLIYET την 21 Μαρτίου 1975:

«Η πολιτική ιστορία των νησιών διέπεται από τη γεωγραφική τους θέση. Ήταν **πάντοτε ανάγκη να παραμείνουν ενωμένα με τη Μικρά Ασία...** Κατά τις διαπραγματεύσεις μεταξύ της Ιταλίας και των Συμμάχων, δεν αντιταχθήκαμε στην παραχώρηση των νησιών στην Ελλάδα. Η Συνθήκη Ειρήνης όμως αναγνώρισε την στρατηγική σημασία των νησιών για την Τουρκία στη δεύτερη παράγραφο του άρθρου 14, η οποία προβλέπει τον μόνιμο αφοπλισμό των νησιών».

- Άρθρο του **καθηγητού Ahmed Sukru Esmer**, που δημοσιεύτηκε στην τουρκική εφημερίδα BARIS, επίσημο όργανο του Λαϊκού Κόμματος την 22 Μαΐου 1955:

«Το Αιγαίο έχει καταστεί θέμα σοβαρότερης διαφωνίας μεταξύ της Ελλάδος και της Τουρκίας από όσο το Κυπριακό. Και εάν δε μεταβληθεί η άκαμπτη θέση της Ελλάδος, **θα είναι δύσκολο να αποφευχθεί ο πόλεμος**. Η Ελλάς χρησιμοποιεί τα νησιά, που αποτελούν τμήμα της Μικράς Ασίας για να απομονώσει την Τουρκία από τον υπόλοιπο κόσμο. Είναι περιττό να πούμε ότι μια χώρα με πληθυσμό 40 εκατομμυρίων δεν μπορεί να δεχθεί μια τέτοια κατάσταση εξ αιτίας μερικών μικρών νησιών, τα οποία στην πραγματικότητα αποτελούν προέκταση του εδάφους της. Η συγκατάθεση για την προσάρτηση των νησιών από την Ελλάδα **αποτελέσε διπλό λάθος**, που διαπράχθηκε πρώτα στη Λωζάννη και ύστερα μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο. Η συντομότερη οδός είναι **η επανόρθωση των σφαλμάτων δια της επανακαταλήψεως των νησιών**. Για να το κατορθώσουμε θα πρέπει οπωσδήποτε να κάνουμε πόλεμο. Οι Έλληνες παρέχουν προσχήματα κάθε μέρα γι' αυτό. Η οδός αυτή είναι η τελευταία φάση του πολέμου της ανεξαρτησίας».

- Δημοσίευμα της τουρκικής εφημερίδας **CUMHURIYET** της 3 Απριλίου 1975. Ένας ανώτερος κρατικός υπάλληλος έκανε την ακόλουθη δήλωση:

«Η Ελλάς προσπαθεί να μεταβάλει το Αιγαίο σε ελληνική λίμνη, επεκτείνοντας τα χωρικά της ύδατα σε 12 μίλια. Εν τω μεταξύ, φοβούμενη επέμβαση, συγκεντρώνει δυνάμεις στα νησιά και διαμαρτύρεται στον ΟΗΕ, ισχυριζόμενη ότι γίνονται πτήσεις τουρκικών αεροσκαφών στον δικό της εναέριο χώρο. Η συγκέντρωση δυνάμεων της Ελλάδος στα νησιά της Ρόδου και της Κω δεν έχει μεγάλη σημασία για μας. Εμείς εύκολα **μπορούμε να έχουμε τα νησιά αυτά εντός ακτίνας πυροβολικού των 155**. Σε περίπτωση ελληνο-τουρκικού πολέμου, όσο ανεπιθύμητος κι αν είναι, θα έχουμε να χρησιμοποιήσουμε εναντίον των νησιών αυτών τα αποβατικά πλοιάρια, τα οποία κατασκευάστηκαν ειδικά για την Κύπρο. Αυτά τα πλοιάρια μπορούν εύκολα να εξυπηρετήσουν και άλλους σκοπούς, τώρα που η αποστολή τους στην Κύπρο τελείωσε».

- Δήλωση του Τούρκου γερουσιαστή κ. Kamuran Inan στη Γερουσία την 7 Απριλίου 1975:

«Υπάρχουν ενδείξεις ότι η Ελλάς προτιμά περιπέτειες από κάποιο είδος

σχέσεων και συνεργασίας με την Τουρκία. Δε θα έπρεπε να λησμονείται ότι η στρατιωτική ισχύς εξουδετερώνει την επιθυμία για περιπέτειες».

- Δηλώσεις του **Τούρκου πρωθυπουργού Suleyman Demirel** στη γαλλική εφημερίδα LE MONDE της 20 Μαΐου 1975:

«Λάβετε υπόψη ότι **βλέπουμε τα φώτα από τη μια όχθη στην άλλη (ελληνικά νησιά – ακτές Τουρκίας)**. Δε φοβούμαστε ότι οι Έλληνες θα καταλάβουν την Τουρκία, αλλά, οχυρώνοντας και στρατικοποιώντας τα νησιά, παρεβίασαν τις συνθήκες...».

- Άρθρο του κ. **Ergun Goze** στην τουρκική εφημερίδα TERCUMAN της 12 Ιουνίου 1976:

«Μια πόρτα πρέπει να είναι ή ανοικτή ή κλειστή. Η πόρτα του ελληνο-τουρκικού πολέμου δεν είναι παρ' όλ' αυτά ούτε ανοικτή ούτε κλειστή και αυτό είναι το χειρότερο. Η συγκέντρωση ελληνικού στρατού στα νησιά μας της Δωδεκανήσου είναι προφανής».

«Οι τουρκικές ένοπλες δυνάμεις αποφάσισαν να πάρουν μέτρα στα Δωδεκάνησα και αυτό τόσο για λόγους στρατηγικούς όσο και λόγω της επεκτάσεως της Ελλάδος».

«Αυτή τη φορά ο τουρκικός στρατός θα ενεργήσει στηριζόμενος στις βάσεις του στην Κύπρο. Θα πρέπει όμως να ενεργήσει έτσι που να αποσπάσει μια για πάντα τα Δωδεκάνησα και τη Δυτική Θράκη από την Ελλάδα...».

- Δημοσίευμα του γαλλικού περιοδικού PARIS-MATCH της 5 Ιουλίου 1975, με τον τίτλο «Οι Τούρκοι οργίζονται»:

«Suleyman Demirel: Κοιτάξτε τον χάρτη! Μοιάζει το Αιγαίο με ελληνική λίμνη; Άλλωστε, τα διδάγματα της ιστορίας ενισχύουν τα διδάγματα της γεωγραφίας έως τα τελευταία χρόνια, **τα νησιά του Αιγαίου ανήκαν πάντα σ' αυτόν που κατείχε την Ανατολία**. Ύστερα υπάρχει και ο κοινός νους. Και σ' αυτήν την περίπτωση αρκεί να κοιτάξουμε τον χάρτη: πολλά ελληνικά νησιά απέχουν λιγότερο από 12 μίλια από την

τουρκική ακτή. Σύμφωνα με το διεθνές δίκαιο, η ελληνική επικυριαρχία θα εκτεινόταν ως τις ακτές της Τουρκίας. Και οι Τούρκοι θα έπρεπε να πάρουν διαβατήριο για να πάνε να κάνουν μπάνιο!».

- Δηλώσεις του **πρωθυπουργού κ. Sadi Irmak** στην τουρκική εφημερίδα TERCUMAN της 20 Φεβρουαρίου 1976:

«Για την Τουρκία, το Αιγαίο Πέλαγος είναι ζήτημα ζωής ή θανάτου. Κανείς στην Τουρκία δε θα δεχθεί να μεταβληθεί σ' ελληνική λίμνη. Δεν μπορεί να υπάρξει Τουρκία χωρίς Αιγαίο. Η υφαλοκρηπίδα της Ανατολίας εκτείνεται ως το μέσο του Αιγαίου. Είναι γεωλογικά αποδεδειγμένο ότι το τρίγωνο Τσανκακλέ – Πειραιάς – Αττάλεια βρίσκεται στην τουρκική υφαλοκρηπίδα».

- Δηλώσεις του κ. **Tekin Erer**, πρώην βουλευτού του τουρκικού Κόμματος της Δικαιοσύνης στην τουρκική εφημερίδα SON HAVADIS της 20 Μαρτίου 1976:

«Η πλειοψηφία των ελληνικών νησιών, που δεν είναι παρά η συνέχεια της Μικράς Ασίας, βρίσκεται επάνω στην δική μας υφαλοκρηπίδα. Τα νησιά αυτά, αφού ήταν για 600 χρόνια κάτω από την κυριαρχία μας, προσφέρθηκαν αυθαίρετα στην Ελλάδα. Τα εδαφικά όρια της Τουρκίας στο Αιγαίο Πέλαγος χαράχθηκαν με άδικο τρόπο για τη χώρα μας. Νησιά που γειτονεύουν με τις ακτές μας δόθηκαν στην Ελλάδα. Η παραχώρηση των νησιών αυτών στην Τουρκία επιβάλλεται τόσο για λόγους εθνικής ασφάλειας, όσο και για το σχηματισμό φυσικών συνόρων. Εάν αυτό θα πραγματοποιηθεί, τα νησιά αυτά θα αποτελούν αιώνιο πρόβλημα για τις ελληνοτουρκικές σχέσεις».

- Δηλώσεις του **Αρχηγού του Κόμματος Εθνικής Δράσεως Alpaslan Turkes** στην εβδομαδιαία τουρκική εφημερίδα DEVLET της 30 Μαρτίου 1976:

«Τα Δωδεκάνησα προσφέρθηκαν στην Τουρκία τόσο κατά την διάρκεια του Δεύτερου Παγκόσμιου Πολέμου όσο και μετά».

«Η προσφορά αυτή όμως απορρίφθηκε από τους τότε ιθύνοντες, δηλαδή

από το Λαϊκό Κόμμα. Εν συνεχεία, τα νησιά αυτά εκχωρήθηκαν στην Ελλάδα από τη Συνθήκη των Παρισίων του 1946. Η τότε Κυβέρνηση δεν αντιτάχθηκε στην παραχώρηση των νησιών στην Ελλάδα και δεν υποστήριξε ότι τα νησιά αυτά, μετά την κατοχή τους από την Ιταλία, έπρεπε να επιστραφούν στον αληθινό τους ιδιοκτήτη, δηλαδή στην Τουρκία. Η Κυβέρνηση αυτή δέχτηκε να δώσει τα νησιά αυτά στην Ελλάδα. **Η ομάδα των νησιών που βρίσκονται κοντά στις τουρκικές ακτές, συμπεριλαμβανομένων και των Δωδεκανήσων, πρέπει να ανήκει στην Τουρκία. Μεταξύ αυτών αναφέρουμε τη Σαμοθράκη, την Λέσβο, τη Χίο, τη Σάμο, την Κω, τη Ρόδο και όλα τα μικρά και μεγάλα νησιά που βρίσκονται σε απόσταση 50 χιλιομέτρων».**

- Δηλώσεις του **Hasan Korkmazcan**, αντιπροέδρου του Δημοκρατικού Κόμματος στην τουρκική εφημερίδα HURRIYET της 27 Ιουλίου 1976:

«Οι έρευνες του «Χόρα» αποτελούν φυσικό δικαίωμα της Τουρκίας».

«Το βασικό πρόβλημα στο Αιγαίο είναι η επανοχύρωση των νησιών. Εξ άλλου, η διατήρηση της αποστρατιωτικοποίησης των νησιών αποτελεί ένα από τα κυρίαρχα ενδιαφέροντα της Τουρκίας. Η παραβίαση από την Ελλάδα των κανόνων των Συνθηκών, που αφορούν την ασφάλεια της Τουρκίας, αποδεικνύει **την αδιαφορία που δείχνουν οι Έλληνες για τα κυρίαρχα δικαιώματα της Τουρκίας**».

- Δηλώσεις του πρωθυπουργού της Τουρκίας **Suleyman Demirel**, η οποία μεταδόθηκε από τον Ραδιοφωνικό Σταθμό της Άγκυρας την 18 Αυγούστου 1976:

«Όλα τα προβλήματα προκλήθηκαν από την Ελλάδα, η οποία εδώ και 13 χρόνια παραβιάζει συνεχώς τις Συνθήκες της Λωζάννης και των Παρισίων. Δηλώνω κατηγορηματικά ότι τα ελληνικά νησιά δεν μπορούν να παραμείνουν οχυρωμένα και δεν θα παραμείνουν».

- Δηλώσεις του πρωθυπουργού της Τουρκίας **Suleyman Demirel**, όπως δημοσιεύθηκαν στην τουρκική εφημερίδα HURRIYET την 19 Αυγούστου 1976. Σε παρατήρηση δημοσιογράφου σχετικά με την στρατιωτικοποίηση των ελληνικών νησιών, ο κ. **Demirel** συνεβούλευσε:

«Μην αποκαλείτε τα νησιά αυτά ελληνικά νησιά, αλλά νησιά του Αιγαίου. Είναι προτιμότερο να τα αποκαλούμε νησιά του Αιγαίου...».

• Ο κ. **Gundus Okcun**, υπουργός των Εξωτερικών της Τουρκίας, σε αγόρευσή του στη Γερουσία την 13 Φεβρουαρίου 1978, είπε:

«Σε ό,τι αφορά το Αιγαίο, πρέπει να τονίσουμε τα παρακάτω σημεία: Το θέμα της υφαλοκρηπίδας δεν είναι το μόνο πρόβλημα στο Αιγαίο. Υπάρχει επίσης η οχύρωση των νησιών από την Ελλάδα κατά παράβαση των συνθηκών του 1923 και 1947. Πρέπει επίσης να σημειωθεί ότι **η Ελλάς, εκμεταλλεζόμενη τις διάφορες υποχρεώσεις και δυνατότητες που της παρέχει το ΝΑΤΟ, έθεσε υπό τον έλεγχό της τον εναέριο χώρο του Αιγαίου**. Υπάρχει ακόμη το ενδεχόμενο να επεκταθούν τα χωρικά ύδατα της Ελλάδος σε 12 ναυτικά μίλια. Από αυτή την άποψη, το πρόβλημα του Αιγαίου είναι πιο σημαντικό από το Κυπριακό. Το τουρκικό έθνος πρέπει να ενωθεί για να αντιμετωπίσει το πρόβλημα του Αιγαίου και την ελληνική πίεση που θα κυκλώσει τη Δυτική Τουρκία και αποσκοπεί στον στραγγαλισμό της...».

Συμπέρασμα: Οι Τούρκοι ομοφωνούν: **Το Αιγαίο τους ανήκει (!!!)**. Τα νησιά κακώς είναι ελληνικά. **Ωρύνονται** ότι πρόκειται περί σφάλματος. **Σφάλματος που πρέπει να διορθωθεί**.

Η θέση είναι πάγια. Οι Τούρκοι την διατρανώνουν.

• Η κατάσταση στη Λιβύη είναι συγκεχυμένη. Για την εξουσία στον τόπο μάχονται ενόπλιως τρία βασικά ρεύματα. Μ' ένα εξ αυτών οι Τούρκοι εφαρμόζουν ήδη το ακόλουθο τέχνασμα: Συμφωνούν μεταξύ τους και μοιράζουν τις θαλάσσιες ζώνες **εις βάρος μας**. Ασφαλώς κατά το δίκαιο συμφωνία σε βάρος τρίτου **δεν** είναι νοητή. Έτσι, η τουρκική μεθόδευση είναι παράνομη. Όμως οι Τούρκοι από παρανομία σε παρανομία δημιουργούν **«τετελεσμένα»**. Ήδη, οι εφημερίδες της 25^{ης} Μαΐου 2020 ειδησεογραφούν ότι το **ψευδοκράτος της Τουρκίας** συμβάλλεται με το **ψευδοκράτος της Λιβύης** για να επιχειρήσουν **γεωτρήσεις** αναζήτησης πετρελαίου **σε υπεδάφη που δεν ανήκουν σε κανέναν από τους δύο (!!!)**.

Η κατοχή της Κύπρου είναι ακραίως παράνομη. Τελεί σε μετωπική αντίθεση με τις αμέσως άνω αποφάσεις του Συμβουλίου Ασφαλείας του

ΟΗΕ. *Διατηρείται εν τούτοις. Το αυτό ισχύει με το ψευδο - τουρκο - κυπριακό κράτος. Ομοίως και με τη διαίρεση των θαλασσίων περιοχών. Οι Τούρκοι επιχειρούν γεωτρήσεις στην ελληνική υφαλοκρηπίδα. Οι Έλληνες απαντούν με ρηματικές διακοινώσεις. Οι σύμμαχοι συμφωνούν με την Ελλάδα ρηματικά. Και οι Τούρκοι προχωρούν ακάθεκτοι προσβάλλοντας την εθνική μας κυριαρχία. Εμπόδιο πραγματικό, γι' αυτούς, δεν υπάρχει.*

- Επί τέλους αποτελεί για την *Ιστορία* δόγμα: *Η πραγματικότητα είναι - διαρκώς - ισχυρότερη οιασδήποτε νομιμότητας.* Οι Τούρκοι έχουν απομοιώσει το δόγμα. Το εφαρμόζουν διαρκώς.

- Η Τουρκία δεν απειλεί απλώς. *Έχει ήδη επιτεθεί.* Σ' αυτήν τη φάση η επίθεση είναι οικονομική. Η κατά πάντα εχθρική συμπεριφορά αυξάνει τον κίνδυνο της χώρας μας. Αποτρέπει τις εδώ επενδύσεις. Επιδιώκει την *οικονομική μας ασφυξία.*

Επί πλέον διατηρεί στρατοπεδευμένους, εκεί, περί τα **4.000.000** (!!!) πρόσφυγες. Επιδιώκουν την έλευσή τους στην Ευρώπη. Η Τουρκία τους εμπορεύεται. Για να τους κρατά εκεί εισπράττει εξ ευρωπαϊκών πόρων. Όποτε επιθυμεί ν' ασκήσει πίεση σπρώχνει ομάδες προς την Ευρώπη, δηλαδή, κυρίως, δια της Ελλάδας.

Πρόκειται για το σύγχρονο *δουλεμπόριο.*

- Η ένοπλη αντιμετώπιση της πολλαπλάσιας Τουρκίας είναι *αδύνατη.* Η ελπίς ότι οι σύμμαχοι θα μας συντρέξουν αποτελεί *αφέλεια.* Το *ΝΑΤΟ* δεν επεμβαίνει σε ενδοσυμμαχικές συγκρούσεις (!!!).

Η εξασφάλισή μας επιβάλλει τον ακόλουθο ελιγμό. Ήτοι: να καλέσουμε *ξένους ισχυρούς, κυρίως, Αμερικάνους, να εγκατασταθούν μονίμως στην Ελλάδα έστω και εντελώς δωρεάν.* Να ιδρύσουν Πανεπιστήμια, Ακαδημίες, Εμπορικές, Ασφαλιστικές, Ναυτιλιακές και παντός είδους επιχειρήσεις. *Να δεθούν με τον τόπο μας.* Ν' αποκτήσουν εδώ μεγάλα συμφέροντα. Έτσι, θα κατοχυρωθεί η ελληνική ασφάλεια, ταυτόχρονα και η οικονομική μας ανάπτυξη.

- *Μόνον όταν μάχονται για ίδια συμφέροντα οι ξένοι, γίνονται αποτελεσματικοί.* Και μαχόμενοι εδώ για τα συμφέροντά τους ασφαλίζουν την Ελλάδα. Πρόκειται για μία κίνηση με δύο στόχους.⁴⁵

45. Γεώργιος Κ. Στεφανάκης, «Επιτομή οικονομικής ιστορίας: Η κατάρρευση, η ανόρθωση», στο Ιωάννης Κ. Φίλιππος (επιμ.), *Ανακοινώσεις ημερίδων για την πολιτική κρίση του 1965* (Αθήνα: Ίδρυμα Ιστορίας του Ελευθέριου Βενιζέλου – Λέσχη Φιλελευθέρων, 2019), β' έκδοση, σσ. 145-150.

Μόνον ανόητοι είναι δυνατόν να παραβλέπουν το εν συνεχεία αυτονόητο. Ότι, δηλαδή, οι Τούρκοι το θέρος του 1974, **αν** αντιμετώπιζαν βρετανικές βάσεις, ουδέποτε θα προσέβαλαν την κυριαρχία του Ηνωμένου Βασιλείου. Προσέβαλαν την εύαλωτη ελληνική κυριαρχία. Εκμεταλλεύθηκαν και εκμεταλλεύονται, παγίως, την ελληνική αδυναμία.

15.

Οι καιροί ου μενετοί. Παρά πάσα καλή διάθεση, **ουδέποτε εκατέρωθεν** παγιώθηκε ελληνοτουρκική φιλία. Η Κρήτη ενώθηκε με την Ελλάδα την 1/12/1913. Κατά την ένωση μέγα μέρος του πληθυσμού ήταν Μουσουλμάνοι, δηλαδή, Τούρκοι, ήταν οι **Τουρκοκραητικοί**. Σήμερα δεν υπάρχουν. Τα όμοια έχουν συμβεί και με τη Ρόδο. Ενώθηκε με την Ελλάδα μόλις το 1948. Έφυγαν οι Τούρκοι (!!!).

Υπάρχει και η επισημότητα διάσταση έναντι της Τουρκίας. Η ελληνική Βουλή την 21^η Φεβρουαρίου 1994 ανακήρυξε την 19^η Μαΐου εκάστου έτους ως ημέρα **μνήμης για τη γενοκτονία του ποντιακού ελληνισμού**. Με όμοια απόφαση του Κοινοβουλίου μας της 25^{ης} Απριλίου 1996 έχει αναγνωρισθεί και η γενοκτονία των Αρμενίων.

- Έχει καταστεί ιστορικά βέβαιο: Έλληνες και Τούρκοι επί ίσοις όροις και υπό συνθήκες ελευθερίας δεν συνυπάρχουμε. Ο Βενιζέλος ευχήθηκε, ήλπισε: η ζωή εξελίχθηκε αλλιώς. Είναι προσθετά και η δημογραφική διάσταση. Ο πληθυσμός των Τούρκων, αλλά εν γένει και των Μουσουλμάνων, αυξάνεται ταχύτατα. Ο ελληνικός πληθυσμός μειώνεται (!!!).

Όποιος δεν έχει συνείδηση της δημογραφικής σημασίας, όπως και των εντεύθεν μετακινήσεων των πληθυσμών, **είναι ανιστόρητος**.

Ε π ί λ ο γ ο ς

Η ψήφος της 1^{ης} Νοεμβρίου υπήρξε εθνική συμφορά. Παγίωσε την Τουρκία ως **υπερέχουσα δύναμη** στην περιοχή.

- Η εισβολή στην Κύπρο έδειξε την εντελή **ανεπάρκειά** μας.

Μείναμε **μόνοι** έναντι της τουρκικής θηριωδίας. Οι σύμμαχοι, μας περιέβαλαν με τη συμπάθειά τους. **Τίποτε περισσότερο**.

- **Ουδέν επικινδυνότερον από την υποτίμηση κινδύνου, όταν μάλιστα αυτός είναι ε π ι κ ε ι μ ε ν ο ς και μ έ γ α ς.**

ΙΩΑΝΝΗΣ Κ. ΦΙΛΑΝΔΡΟΣ

Ιστορικός

ΤΟΥΡΚΙΚΟΣ ΕΘΝΙΚΙΣΜΟΣ
ΚΑΙ ΕΛΕΥΘΕΡΙΟΣ ΒΕΝΙΖΕΛΟΣ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Ο Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος μάς φέρνει αντιμέτωπους συνειρμικά με τρία βασικά ζητήματα: με το ζήτημα της ηγεσίας, με τη Μεγάλη Ιδέα και με τον φιλελευθερισμό. Αυτοί κατά κανόνα είναι οι κεντρικοί άξονες, με τους οποίους ερμηνεύουμε τη μοναδικότητα της περίπτωσης του. Δεν είναι τυχαίο ότι όλες οι κριτικές προσεγγίσεις περιστρέφονται γύρω από αυτά τα ζητήματα. Ένα ακόμη στοιχείο, σημείο των καιρών, είναι ότι μετά τη *Μεταπολίτευση* βιώνουμε μια ευρεία και συναινετική αποδοχή του Βενιζέλου σε πολλαπλές αποτυπώσεις της ιστορικής συνείδησης. Στο πολιτικό, επίσης, πεδίο όλα σχεδόν τα κόμματα εξουσίας μετά το 1974 κατά καιρούς έχουν διεκδικήσει ιδεολογικά τον Βενιζέλο, γεγονός που καταγράφει μια συναινετική αποδοχή που δεν υπήρχε ποτέ.

Ο γράφων απορρίπτει τις συζητήσεις εκείνες που δίνουν τα πρωτεία της πολιτικής είτε στην εξωτερική είτε στην εσωτερική πολιτική, καθώς μια τέτοια, μανιχαϊκή, προσέγγιση καταλήγει να διαστρεβλώνει την ιστορική πραγματικότητα και να φωτίζει σημεία της κατά το δοκούν. Στο υπό εξέταση μοντέλο ανάλυσης η εξωτερική πολιτική σχετίζεται και αλληλοεπιδρά με την οργάνωση του κράτους, τη λειτουργία της διοίκησης και την παθογένεια του πολιτικού συστήματος. Στην περίπτωση, μάλιστα, του Κρητικού πολιτικού κάτι τέτοιο το επιβάλλει και το επιβεβαιώνει η ίδια η παρέμβασή του στην ελληνική πολιτική σκηνή, η οποία ήταν καταλυτική και πολυεπίπεδη.¹ Όπως σημειώνει ο Θεμιστοκλής Σοφούλης, διάδοχος στην αρχηγία του Κόμματος Φιλελευθέρων, στη νεκρολογία του για τον ιδρυτή του κόμματος, αυτός εντάσσεται «μεταξύ των ολιγίστων αθανάτων της παγκοσμίου ιστορίας, οι οποίοι τιμώνται εις την μνήμην της ανθρωπότητας ως αναμorfωταί εθνών, ως δημιουργοί μεγάλων κρατών και ως πατέρες της ιδίας αυτών πατρίδος».²

Από την άλλη, ο Βενιζέλος κινήθηκε σε πολλούς «ιστορικούς χρόνους»

1. Γιώργος Θ. Μαυρογορδάτος, 1915: *Ο Εθνικός Διχασμός* (Αθήνα: Πατάκης, 2015).

2. Βλ. Θεμιστοκλής Σοφούλης, *Ο αποχαιρετισμός του Αρχηγού του Κόμματος των*

στη διάρκεια του πολιτικού βίου του, συνθήκη που δεν μας επιτρέπει να μιλάμε για μία πολιτική ως προς τη διεθνή θέση της χώρας, αλλά για πολλές πολιτικές.³ Το αξίωμα αυτό βρίσκει, κατεξοχήν, εφαρμογή και στην πολιτική του ως προς τον ανατολικό γείτονα του Αιγαίου, όπου οι τομές και οι ρήξεις είναι ευδιάκριτες και ριζοσπαστικές. Το σχήμα, επομένως, μπορεί να είναι οτιδήποτε άλλο εκτός από ευθύγραμμο. Οι μεταλλάξεις εξηγούνται από τον πολιτικό ρεαλισμό, από τις επιταγές της στιγμής και την ανάγκη της προσαρμογής στα νέα κάθε φορά δεδομένα και στις νέες προοπτικές. Όπως το διατύπωσε ο πολιτικός και βουλευτής του Κόμματος Φιλελευθέρων Γεώργιος Αθανασιάδης-Νόβας στον επιμνημόσυνο λόγο του για τον Βενιζέλο στο Ακρωτήρι των Χανίων το 1952, υπουργός Βιομηχανίας τότε, αυτός «ήτο ο ποιητής της πράξεως και ο θετικιστής της ιδέας».⁴

Ο Βενιζέλος συμπεριφέρθηκε άλλοτε μαξιμαλιστικά και άλλοτε συντηρητικά, άλλοτε ορμητικά και άλλοτε υπομονετικά. Ατενίζοντας τον άξονα της μακράς διάρκειας η εμπλοκή του στην πολιτική, σε τοπικό επίπεδο αρχικά και σε εθνικό αργότερα, συνέπεσε με ραγδαίες μεταβολές της παγκόσμιας ιστορίας: διαμόρφωση μιας ευρωπαϊκής οικουμενικότητας, πρώιμη παγκοσμιοποίηση, ισχυροποίηση του τραπεζικού κεφαλαίου, μεγάλα μεταναστευτικά ρεύματα, πρόοδος των επιστημών, νέες αντιλήψεις για το σύμπαν, μοντερνισμός στις τέχνες, κοινωνικός ριζοσπαστισμός, άνοδος του αντιδιαφωτισμού, ραγδαία αστικοποίηση, εθνικιστικά κινήματα.⁵ Παρά το γεγονός πως εκδοτικά και ερευνητικά ο Βενιζέλος ανήκει στους πιο δημοφιλείς Έλληνες πολιτικούς, το αβασθές της Ιστορίας δίνει τη δυνατότητα διατύπωσης νέων ερμηνευτικών σχημάτων σε όποιον το επιχειρήσει. Στόχος, λοιπόν, του παρόντος άρθρου είναι να τεκμηριώσει την εξής θέση: Στα διαδοχικά περάσματα από τη μία εποχή στην άλλη το στοιχείο που συνέχει την πολιτική του έναντι του τουρκικού εθνικισμού είναι η ιδέα του φιλελευθερισμού και η εναρμόνισή της

Φιλελευθέρων, 1936, στο Αρχείο Ελευθέριου Βενιζέλου/Λέσχη Φιλελευθέρων [στο εξής: ΑΕΒ/ΛΦ], Φ. 56/60.

3. Βλ. Ευάνθης Χατζηβασιλείου, «Ο φιλελευθερισμός του Βενιζέλου: Στοχοθεσία και πολιτική πράξη, 1910-1936», στο Νικόλαος Ε. Παπαδάκης, *Ελευθέριος Βενιζέλος: Η διαμόρφωση της πολιτικής σκέψης του – Ιδεολογικές αφηρητές και επιρροές* (Αθήνα: Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων – Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών και Μελετών «Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος», 2014), σσ. 143-169.

4. Γεώργιος Αθανασιάδης-Νόβας, *Επιμνημόσυνος λόγος εις Ελευθέριον Βενιζέλον*, 23/3/1952, στο ΑΕΒ/ΛΦ, Φ. 71/6.

5. Niall Ferguson, *Πολιτισμός* (Αθήνα: Παπαδόπουλος, 2012).

χώρας με την ευρωπαϊκή εμπειρία. Ιδεολογικά επηρεάστηκε από τον βρετανικό (νέο φιλελευθερισμό) των αρχών του 20ού αιώνα προσαρμολογμένο, ωστόσο, στις ελληνικές ιδιομορφίες με δυσκαμψίες και δημοκρατικά ελλείμματα.

ΤΟΠΙΚΟΣ ΗΓΕΤΗΣ

Μετά τις σπουδές του στην Αθήνα, ο Βενιζέλος επέστρεψε στη γενέτειρά του και άνοιξε δικηγορικό γραφείο. Με τον καιρό η πελατεία αυξήθηκε και δημιουργήθηκε η ανάγκη να προσλάβει ως συνεργάτες τον Πάνο Χαϊδούλη και τον Σπύρο Μοάτσο. Όταν ο γαμπρός του, Κωνσταντίνος Μητσοτάκης του Κωνσταντίνου, δικηγόρος, δημοσιογράφος, εκδότης και ιδρυτής του κόμματος των Ξυπολύτων, εξελέγη εφέτης, τον όρισε ως διάδοχό του στο φιλελεύθερο κόμμα του κληροδοτώντας του, επίσης, την εφημερίδα του, *Τα Λευκά Όρη*.⁶ Έτσι, στις τοπικές εκλογές του 1889 ο Βενιζέλος εξελέγη βουλευτής Κυδωνίας σε ηλικία, μόλις, 24 ετών. Από αυτό το σημείο ξεκινάει η πορεία του στην πολιτική. Στην άνοδο και εδραίωσή του στην πολιτική συνετέλεσε, ακόμη, ο γιατρός και πολιτευτής Ιωάννης Σφακιανάκης, προσωπικότητα με σημαντική επιρροή στην Κρήτη. Η συναναστροφή μαζί του ήταν μια μαθητεία διαχείρισης των εθνικών ζητημάτων, όπως επίσης η σχέση του με τον αγιόφιλο Κωσταρό Βολουδάκη και τον ρωσόφιλο Χατζημιχάλη Γιάνναρη.⁷

Από την αλληλογραφία με τον πατέρα του, Κυριάκο Βενιζέλο, την εποχή που ήταν οικότροφος στο Εκπαιδευτήριο Αντωνιάδη στην Αθήνα, υπάρχει μία περικοπή, η οποία αξίζει να αναφερθεί. Στην αλληλογραφία αυτή το ενδιαφέρον περιστρέφεται, κυρίως, γύρω από τα πρακτικά ζητήματα της διαβίωσης στην Αθήνα και τα μαθήματα στο σχολείο. Με μια εξαίρεση όμως. Ο Κυριάκος Βενιζέλος, σε επιστολή του στις 11 Δεκεμβρίου 1877, σχολιάζει τον αναβρασμό των χωρικών και των καπεταναίων στην Κρήτη.⁸ Τον Απρίλιο του 1877, η Ρωσία είχε κηρύξει τον πόλεμο στην Οθωμανική Αυτοκρατορία και οι

6. Βλ. Ιωάννης Κ. Φίλανδρος (επιμ.), *Οι πρόμαχοι του φιλελευθερισμού: Κωνσταντίνος Κ. Μητσοτάκης και Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος* (Αθήνα: Ίδρυμα Ιστορίας Ελευθερίου Βενιζέλου – Λέσχη Φιλελευθέρων, 2020).

7. Βλ. Λιλή Μακράκη, *Ελευθέριος Βενιζέλος, 1864-1910: Η διάπλωση ενός εθνικού ηγέτη* (Αθήνα: ΜΙΕΤ, 2001).

8. Βλ. Κυριάκος Βενιζέλος, *Επιστολή στον Ελευθέριο Βενιζέλο, 11/12/1877, στο Νικόλαος Β. Τωμαδάκης, Ο Βενιζέλος έφηβος* (Αθήνα: Κυδωνία, 1964), σσ. 132-133.

ελληνορθόδοξοι Κρητικοί απέβλεπαν στη ρωσική υποστήριξη για την ένωση τους με το ελληνικό βασίλειο. Η οικουμενική κυβέρνηση του Αλέξανδρου Κουμουνδούρου, με υπουργό Εξωτερικών τον Χαρίλαο Τρικούπη, είχε δηλώσει στις 10 Δεκεμβρίου 1877 ότι θα υποστήριζε την κρητική επανάσταση. Τρία επαναστατικά κομιτάτα είχαν σχηματιστεί, τότε, στη δυτική Κρήτη: ένα στον Βάμο Αποκορώνου, ένα στο Ρέθυμνο και ένα στα Χανιά. Ο νεαρός δικηγόρος και πολιτευτής Κωνσταντίνος Κ. Μητσοτάκης ήταν ένας από τους ηγέτες του κομιτάτου Χανίων. Απαντώντας στον πατέρα του, μια βδομάδα περίπου μετά, ο Βενιζέλος, 13 ετών μόλις τη χρονική εκείνη στιγμή, δεν τάχθηκε υπέρ της άμεσης εκδήλωσης μιας επαναστατικής κίνησης κατά της οθωμανικής διοίκησης. Αντίθετα, εκτίμησε ότι μια ενδεχόμενη ειρήνη μεταξύ Ρωσίας και Οθωμανικής Αυτοκρατορίας θα επηρέαζε τις εξελίξεις στην Κρήτη και έτσι τοποθετήθηκε υπέρ της αναβολής της «επανάστασης» μέχρι τον προσεχή Μάρτιο.⁹ Παρόλ' αυτά η επανάσταση κηρύχτηκε, τελικά, τον Ιανουάριο του 1878 στη δυτική Κρήτη και, στα τέλη της άνοιξης του ίδιου έτους, επεκτάθηκε σ' όλο το νησί.

Μια δεκαετία αργότερα, ο Βενιζέλος, νεαρός δικηγόρος και πολιτευτής πλέον, στο πρώτο φύλλο των *Λευκών Ορέων* μετά την επανακυκλοφορία τους, στις 19 Δεκεμβρίου 1888, υπεραμύνεται του καθεστώτος που προέκυψε από τη Σύμβαση της Χαλέπας το 1878, μολονότι έχει ανεπάρκειες και περιορίζει την πραγματοποίηση του τελικού στόχου. Έγραφε ότι το συμφέρον του κρητικού λαού ήταν να αξιοποιήσει την περίοδο αυτή της ειρήνης και να τεθούν οι βάσεις για την ανάπτυξη της προόδου και της εκπαίδευσης.¹⁰ Δεκαπέντε περίπου χρόνια μετά, με την επανάσταση του Θερίσου πρωτοστατεί στον εθνικοαπελευθερωτικό αγώνα της Κρήτης και αναδεικνύεται σε ηγέτη του ριζοσπαστικού φιλελευθερισμού.¹¹ Το 1908, όμως, μια άλλη επανάσταση, αυ-

9. Ελευθέριος Βενιζέλος, Επιστολή στον Κυριάκο Βενιζέλο, 17/12/1877, στο ό.π., σ. 133.

10. «Τα *Λευκά Όρη* επανερχόμενα, μετά πολλών μηνών ανάπαυλα, εις τον δημοσιογραφικόν ορίζοντα, κύριον σκοπόν έχουσι την υπεράσπισιν και ανάπτυξιν των αληθών συμφερόντων του τόπου. Δεν αγνοούσι μιν ότι το διέπον ημάς πολίτευμα περιορίζει την πραγματοποίησιν τούτων, εντός στενών ορίων, αλλά δεν δύνανται να μη ανομολογήσωσιν ότι όσω δυσανάλογον και αν θεωρηθή τούτο, παρέχει την ευκαιρίαν, όπως αναπτυχθώσιν, εν μέτρω τινί αι ηθικά και υλικά δυνάμεις του κρητικού λαού...», βλ. *Λευκά Όρη*, 19/12/1888.

11. Βλ. Κωνσταντίνος Δ. Σβολόπουλος, *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και η πολιτική κρίσις εις την αυτόνομον Κρήτην, 1901-1906* (Αθήνα: Ίκαρος, 1974), σσ. 141-162.

τή των Νεότουρκων μεταβάλλει ριζικά τα δεδομένα. Ο Βενιζέλος, όπως κι άλλοι πολιτικοί, για παράδειγμα ο Αλέξανδρος Παπαναστασίου, ο Ίων Δραγούμης, ο Παύλος Καρολίδης, αντιμετωπίζει θετικά τον τούρκικο εθνικισμό θεωρώντας ότι η Οθωμανική Αυτοκρατορία θα φιλελευθεροποιηθεί και ότι αυτό θα έχει θετικό αντίκρουσμα στους ελληνικούς πληθυσμούς. Στον *Κήρυκα* των Χανίων, στις 20 Ιανουαρίου 1909, έγραφε πως η επανάσταση των Νεότουρκων θα αποτρέψει τον διαμελισμό της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και πως οι Έλληνες θα ζήσουν σε καθεστώς ισονομίας και ελευθερίας.¹² Γρήγορα όμως φάνηκε ότι, όπως όλοι οι εθνικισμοί στη φάση της διεκδίκησης και συγκρότησης ενός εθνικού κράτους, ο τούρκικος εθνικισμός ήταν καταπιεστικός και ότι δε δημιουργούσε περιβάλλον εθνοτικής πολυσυλλεκτικότητας και ανοχής.

Ο Βενιζέλος, όπως αναφέρθηκε παραπάνω, επηρεάστηκε από τον «νέο φιλελευθερισμό» της ύστερης βικτοριανής Βρετανίας.¹³ Επρόκειτο για έναν συνδυασμό οικονομικού φιλελευθερισμού και κοινωνικής δικαιοσύνης, ο οποίος θα κατήθυνε κοινωνικές μεταρρυθμίσεις προκειμένου να αναχαιτιστεί η άνοδος του σοσιαλισμού και να δοθούν λύσεις στα εργατικά και κοινωνικά ελλείμματα του βιομηχανικού καπιταλισμού. Το ρεύμα αυτό καθόρισε την πολιτική του Κόμματος των Φιλελευθέρων στη Βρετανία, το οποίο υπό τον Asquith και τον Lloyd George, ως υπουργό Οικονομικών, έβαλε τις βάσεις για ένα στοιχειώδες κράτος πρόνοιας στο διάστημα 1906-1914. Αντίστοιχες ήταν οι εξελίξεις στον ευρωπαϊκό και αμερικάνικο φιλελευθερισμό, όπως εκφράστηκαν από τον Charles Gide στη Γαλλία, τον Lujo Brentano στη Γερμανία, τον John Dewey στις ΗΠΑ.

ΕΘΝΙΚΟΣ ΗΓΕΤΗΣ

Με το κίνημα του 1909, ο Βενιζέλος μεταπηδά από το τοπικό στο εθνικό επίπεδο. Οι κοινωνικές προσδοκίες της εποχής στα ύψη, έτοιμες να υποδεχτούν τον αναμορφωτή της χώρας, που θα υποκαταστήσει τον παλαιοκομματισμό και τα παραδοσιακά πολιτικά τζάκια με μια καινοφανή πολιτική εκσυγχρονισμού. Όπως έγραφε ο Γεώργιος Βλάχος, ένας από τους σημαντικώ-

12. Βλ. *Κήρυξ*, 20/1/1909.

13. Βλ. Κωνσταντίνος Σβολόπουλος, *Αναφορές στον Ελευθέριο Βενιζέλο* (Αθήνα: Καστανιώτης, 2014), κεφ. II.

τερους εκφραστές του αντιβενιζελισμού, στην υπό ιδιοκτησία του αθηναϊκή εφημερίδα *Η Καθημερινή*, ο Βενιζέλος ήλθε σε ένα σωρό ερειπίων και ένα έθνος ολόκληρο, χωρίς να τον ξέρει και χωρίς να τον ακούσει, τον ζητωκραύγαζε.¹⁴ Πράγματι, υπό την ηγεσία του Βενιζέλου σημειώθηκαν πολύ γρήγορα εθνικές επιτυχίες στον πολεμικό και διπλωματικό στίβο και ρηξικέλευθες πολιτικές αστικού εκσυγχρονισμού, που εισήγαγαν τη χώρα στον εικοστό αιώνα.¹⁵ Γρήγορα επίσης έγινε αντιληπτή η χαρισματικότητα της ηγεσίας του, με την βεμπεριανή έννοια του όρου. Στιγμές της χαρισματικής του ηγεσίας καταγράφει ο νομικός και πρόεδρος του *Ιδρύματος Ιστορίας του Ελευθέριου Βενιζέλου* κ. Γιώργος Κ. Στεφανάκης σε ένα ευσύνοπτο δοκίμιό του με τον τίτλο *Ο χαρισματικός Βενιζέλος*.¹⁶ Είναι χαρακτηριστικό ότι ο Βρετανός διπλωμάτης και πολιτικός Harrold Nicolson κατέτασσε τον Βενιζέλο στις ηγετικές μορφές της Ευρώπης τοποθετώντας τον δίπλα στον Λένιν.

ΤΟ ΟΡΑΜΑ ΤΗΣ «ΜΕΓΑΛΗΣ ΕΛΛΑΔΑΣ»

Με την ανάληψη της εξουσίας, το 1910, ο Βενιζέλος εγκατέλειψε την εκδοχή της Μεγάλης Ιδέας με «ανατολίτικο χρώμα», που είχε υπερασπιστεί ένα χρόνο πριν και εξέφρασε πλέον την εθνοκρατική εκδοχή του ελληνικού μεγαλοϊδεατισμού. Αυτό τον οδήγησε στη σύναψη συμμαχίας με τη Βουλγαρία κατά της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, επιλογή που τον έφερε αντιμέτωπο με το πολιτικό κατεστημένο της χώρας. Για την πολιτική παράδοση της εποχής ήταν μια αιρετική επιλογή, ακόμη και για την υπό διαμόρφωση βενιζελική παράταξη. Με το πέρας των Βαλκανικών Πολέμων και την χάραξη των νέων συνόρων είχαν διαμορφωθεί στην Ελλάδα δύο διαφορετικές εκδοχές υλοποίησης της Μεγάλης Ιδέας. Ο Βενιζέλος σε αυτή τη φάση ήταν συντηρητικός στη διεκδίκηση εδαφών ενώ κατηγορήθηκε από τους αντιπάλους τους για υποχωρητικότητα στην εκχώρηση της Καβάλας και στην απώλεια της Βορείου Ηπείρου. Ο Βενιζέλος επεξεργάστηκε και διατύπωσε τη θεωρία της

14. Βλ. Γεώργιος Βλάχος, «Ελευθέριος Βενιζέλος», στο *Η Καθημερινή*, 19/3/1936. Πρβλ. Κωνσταντίνος Κ. Κοσμίδης, *Ελευθέριος Βενιζέλος* (Αθήνα: Τυπογραφείο Κτενά, 1915).

15. Βλ. Αντώνης Λιάκος, *Ο ελληνικός 20ός αιώνας* (Αθήνα: Πόλις, 2019), σσ. 33-90.

16. Γεώργιος Κ. Στεφανάκης, *Χαρισματικός ηγέτης ο Ελευθέριος Βενιζέλος (Πολιτική και νόμος)* (Αθήνα: Κοινωφελές Ίδρυμα Κοινωνικού και Πολιτιστικού Έργου, 2010).

«σπονδυλικής στήλης», σύμφωνα με την οποία οι εθνικές διεκδικήσεις όφειλαν να συναρμονίζονται με τις δυνατότητες του ελληνικού κράτους.

Το 1915, η Ευρώπη σύρεται στον Μεγάλο Πόλεμο με τον αναθεωρητισμό των συνόρων να είναι στο επίκεντρο. Η κατάρρευση αυτοκρατοριών, η επιθετικότητα των Μεγάλων Δυνάμεων για πρόσκτηση νέων εδαφών και η ανάδυση εθνικιστικών κινημάτων καθιστούν την ελληνική θέση για σταθερότητα του εδαφικού καθεστώτος χωρίς νόημα. Ο Έλληνας πρωθυπουργός εναρμονίζεται με το κυρίαρχο διεθνώς πολιτικό πρότυπο του επεκτατικού ιμπεριαλισμού, το οποίο στη φάση αυτή συμπλέει με την κουλτούρα του ελληνικού αλυτρωτισμού.¹⁷ Διαφωνεί με την επιλογή της ουδετερότητας του βασιλιά Κωνσταντίνου και με έωλους συνταγματικούς και θεσμικούς χειρισμούς σύρει τη χώρα στον πόλεμο στο πλευρό των δυνάμεων της Entente Cordiale. Η επιμονή του πρωθυπουργού για έξοδο στον πόλεμο και η απότοκη αποστολή ελληνικού στρατού στη Σμύρνη το 1919 γίνεται με βάση τη δημοκρατική αρχή της αυτοδιάθεσης των λαών και της εθνικής συνείδησης των διεκδικούμενων πληθυσμών.¹⁸ Ο Βενιζέλος, όμως, σκόπιμα δεν αποσαφηνίζει το ρόλο της χώρας στη συμμαχία. Ακολουθεί πολιτική υψηλού ρίσκου, χωρίς να λαμβάνει υπόψη του ούτε τον ανταγωνισμό των συμμάχων ούτε τη δύναμη του κωνσταντινισμού και την κοινωνική αντίδραση στο εσωτερικό της χώρας ούτε τον εθνικισμό των γειτονικών χωρών.¹⁹ Αναμφισβήτητα, ήταν η στιγμή τέτοια, που τροφοδοτούσε τον εθνικό μαζικισμό και την έξαρση της εθνικής ρητορείας.

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΑΚΕΡΑΙΟΤΗΤΑ, ΕΛΛΗΝΟΤΟΥΡΚΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ ΚΑΙ ΑΣΤΙΚΟΣ ΕΚΣΥΓΧΡΟΝΙΣΜΟΣ

Ο θρίαμβος της Συνθήκης των Σεβρών με τη Μικρασιατική Καταστροφή και την κατάρρευση της Μεγάλης Ιδέας δεν απείχε πολύ. Στη Λοζάνη ο Βενιζέλος κατάφερε να περισώσει ό,τι μπορούσε να περισωθεί (εν μέσω του

17. Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος, *Το πρόγραμμα της εξωτερικής αυτού πολιτικής* (Αθήνα: Πατρίς, 1915).

18. Βλ. Κωνσταντίνος Σβολόπουλος, *Ελευθέριος Βενιζέλος: 12 μελετήματα* (Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, 1999), σσ. 41-49.

19. Βλ. Γιώργος Β. Λεονταρίτης, *Η Ελλάδα στον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο, 1917-1918* (Αθήνα: ΜΙΕΤ, 2005), σσ. 15-25.

ναυαγίου της Μεγάλης Ιδέας», όπως έλεγε ο ίδιος στα τελευταία χρόνια της ζωής του. Ο Μεσοπόλεμος παγίωσε μια νέα πραγματικότητα στην Ευρώπη. Το ιδεολογικό κενό που είχε αφήσει η Μεγάλη Ιδέα προκάλεσε συζητήσεις και ενδοσκοπήση για το νέο ρόλο του ελληνισμού. Η «καθ' ημάς Ανατολή» και ο αλυτρωτισμός εγκαταλείπεται προς όφελος της διαμόρφωσης ενός ομοιογενούς εθνικού κράτους και του αστικού εκσυγχρονισμού. Στο πολιτισμικό πεδίο έχουμε την επαφή με την παράδοση και την ανατοποθέτηση με τον αρχαίο ελληνικό πολιτισμό.

Ο ενταφιασμός της Μεγάλης Ιδέας, ωστόσο, δεν απενεργοποίησε την κουλτούρα και τις πρακτικές του Εθνικού Διχασμού, ο οποίος αναβίωσε τεχνητά αυτή τη φορά, ιδίως από τις αρχές της δεκαετίας του '30 και μετά. Το τι σήμαινε το κλίμα του Εθνικού Διχασμού μας το δίνει με παραστατικές λογοτεχνικές εικόνες ο Κοζανίτης φιλελεύθερος πολιτικός και, μεταπολεμικά, υπουργός Μιχάλης Παπακωνσταντίνου στο μυθιστόρημά του *Η Πέτρινη Πόλη*, το οποίο είναι ο πρώτος από τους τρεις τόμους ενός χρονικού για την ταραχμένη δεκαετία του '30 στην Κοζάνη. Η στιγμή είναι το βράδι των εκλογών του 1933:

«Η Κοζάνη είχε περιέλθει σε πλήρη αναρχία, η αστυνομία ήταν κλεισμένη στο Τμήμα και οι Βενιζελικοί στα σπίτια τους. [...]. Αλλά τέτοια πράγματα στην Κοζάνη είχαν χρόνια να γίνουν. Πώς ξανάναψαν τα πάθη τα κομματικά; [...] Σπάσανε το άγαλμα του Βενιζέλου. Ο Θανάσης εξήγησε πως λίγοι μπράβοι μπήκανε στον κήπο του Οικοτροφείου, ρίζανε το άγαλμα κάτω και το σπάσανε με λαστούς. Πήρανε το κεφάλι και το περιφέρανε στους δρόμους με αλαλαγμούς. [...]. Το πρώτο και μοναδικό άγαλμα του Βενιζέλου σε όλη την Ελλάδα δεν υπήρχε πια. Πού μπορούν να οδηγήσουν οι φανατισμοί και τα πάθη;».²⁰

Από το 1924 ως το 1928, ο Βενιζέλος απέχει της πολιτικής και καταπιάνεται με το έργο της μετάφρασης του Θουκυδίδη. Το 1928 επιστρέφει στην Ελλάδα και θριαμβεύει στις εκλογές. Με υπουργό Εξωτερικών τον Αλέξανδρο Καραπάνο αρχικά και τον Ανδρέα Μιχαλακόπουλο, κατόπιν, στοχεύει να καταστήσει την Ελλάδα περιφερειακή δύναμη στα Βαλκάνια και στην Ανατολική Μεσόγειο. Ακολουθεί πολιτική ίσων αποστάσεων από τις Μεγάλες Δυνάμεις παίζοντας ένα παιχνίδι ισοροπιών, ώστε να αποφύγει την εμπλοκή της

20. Βλ. Μιχάλης Παπακωνσταντίνου, *Η Πέτρινη Πόλη* (Αθήνα: Εστία, 1995), σσ. 136-138.

χώρας σε έναν, πιθανό, νέο ευρωπαϊκό πόλεμο.²¹ Συνάπτει διμερές *Σύμφωνο Φιλίας, Συνδιαλλαγής και Δικαστικού Διακανονισμού* με την Ιταλία του Μουσολίνι, τον Σεπτέμβριο του 1928 και ανάλογο *Σύμφωνο Φιλίας* με το Βασίλειο των Σέρβων, Κροατών και Σλοβένων (μετέπειτα Βασίλειο της Γιουγκοσλαβίας), τον Μάρτιο του 1929.²²

Το κλειδί, ωστόσο, της πολιτικής του Βενιζέλου για την αναβάθμιση της διεθνούς θέσης της Ελλάδας ήταν η προσέγγιση με την Τουρκία. Πλέον, στις σχέσεις των δύο χωρών σημειώνεται μια αλλαγή παραδείγματος. Από την αρχή της νέας του διακυβέρνησης έθεσε ως στόχο την επίλυση των εκκρεμών διαφορών με σημαντικότερο αγκάθι την εκκαθάριση των περιουσιών των ανταλλάξιμων, σύμφωνα με όσα όριζε η *Σύμβαση Ανταλλαγής των Πληθυσμών* του 1923. Οι δύο συμφωνίες, που είχαν υπογράψει ως τότε οι δύο χώρες – η *Συμφωνία της Άγκυρας* το 1925 και η *Συμφωνία της Αθήνας* το 1926 – όχι μόνο δεν είχαν αποδώσει τα αναμενόμενα, αλλά και είχαν περιπλέξει την κατάσταση. Ο Έλληνας πολιτικός εγκαίνιασε τη νέα του πολιτική απέναντι στην Άγκυρα κατά την προεκλογική περίοδο των εθνικών εκλογών του 1928. Στην προεκλογική του ομιλία στη Θεσσαλονίκη αναφέρθηκε για πρώτη φορά στην κοινότητα των συμφερόντων των δύο χωρών.²³ Την ανάγκη προσέγγισης με την Τουρκία την είχε εκφράσει σε συνέντευξή του στην τούρκικη εφημερίδα *Milliyet* λίγο νωρίτερα ενώ στις προγραμματικές του δηλώσεις μίλησε για το διπλό όφελος μιας ελληνοτουρκικής συμφωνίας: αφενός οι δύο χώρες θα γίνονταν βασικός παράγοντας ασφάλειας και ειρήνης στην Ανατολική Μεσόγειο και αφετέρου η Ελλάδα θα μπορούσε ν' αφοσιωθεί στην οικονομική της ανασυγκρότηση.²⁴ Είχε

21. Βλ. Παναγιώτης Ν. Πιπινέλης, *Ιστορία της εξωτερικής πολιτικής της Ελλάδος, 1923-1940* (Αθήνα: Σαλίβερος, 1948)· Κωνσταντίνος Σβολόπουλος, *Η ελληνική εξωτερική πολιτική, 1900-1945* (Αθήνα: Εστία, 1992), σσ. 185-318· Ευάνθης Χατζηβασιλείου, «Οι επιλογές στην εξωτερική πολιτική», στο Βασίλης Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Ελευθέριος Βενιζέλος* (Αθήνα: Τα Νέα, 2011), τ. Β': *Από το όραμα της Μεγάλης Ελλάδας εξόριστος* στο Παρίσι, σσ. 173-205.

22. Βλ. Ελευθέριος Βενιζέλος, Ομιλία στη Γενική Συνέλευση της Κοινωνίας των Εθνών, 7/9/1929, στο Αρχείο Ελευθέριου Βενιζέλου/Μουσείο Μπενάκη, Κ. 173, φ. 54· *Ελεύθερον Βήμα*, 24/9/1928· *Εστία*, 24/9/1928· *Ελεύθερον Βήμα*, 28/3/1929· *Εστία*, 28/3/1929. Βλ. επίσης Ελευθέριος Βενιζέλος, Συνέντευξη, στο *Giornale d'Italia*, 15/6/1928.

23. Βλ. Ελευθέριος Βενιζέλος, Προεκλογική ομιλία στη Θεσσαλονίκη, 22/7/1928, στο *Ελεύθερον Βήμα*, 23/7/1928.

24. Βλ. Ελευθέριος Βενιζέλος, Προγραμματικές δηλώσεις, 22/10/1928, στο Εφημερίδες των Συζητήσεων της Βουλής, Συνεδρίαση Β', σσ. 6-8.

προηγηθεί επιστολή του Έλληνα πρωθυπουργού προς τον Τούρκο ομόλογό του Ισμέτ Ινονού – αντίγραφο της οποίας φυλάσσεται στο αρχείο της Λέσχης Φιλελευθέρων –, αμέσως μετά την εκλογική του νίκη, τον Αύγουστο του 1928. Ο Βενιζέλος, όπως και στην επιστολή του προς τον Τούρκο υπουργό Εξωτερικών Τεβφίκ Ρουστού Αράς, έγραφε πως «ζωηρός πόθος» του ήταν να ρυθμιστούν οι σχέσεις των δύο χωρών μ' ένα σύμφωνο φιλίας δηλώνοντας πως η Ελλάδα δεν είχε εδαφικές βλέψεις επί των τουρκικών εδαφών.²⁵ Στην απάντησή του (27/9/1928), ο Ισμέτ Ινονού δήλωσε πως πρόθεση της χώρας του ήταν η εφαρμογή των διεθνών Συνθηκών υπογραμμίζοντας πως ούτε η Τουρκία είχε εδαφικές διεκδικήσεις έναντι της Ελλάδας.

Οι επίσημες αυτές τοποθετήσεις των δύο ηγετών αποτέλεσαν τη βάση της ελληνοτουρκικής προσέγγισης, οι οποίες κατέληξαν στην υπογραφή του *Οικονομικού Συμφώνου* στις 10 Ιουνίου 1930.²⁶ Η συμφωνία επίλυε το ακανθώδες θέμα των περιουσιών των ανταλλάξιμων με τρόπο, όμως, που θεωρήθηκε ότι έγινε σε βάρος της Ελλάδας. Ο αντιπολιτευόμενος Τύπος, οι πρόσφυγες και η αντιπολίτευση αντέδρασαν. Προσφυγικές οργανώσεις έκαναν συλλαλητήρια την επομένη της υπογραφής ενώ η *Καθημερινή* κατηγορησε ευθέως τον πρωθυπουργό πως απεμπόλησε με ευκολία τα νόμιμα δικαιώματα και τις περιουσίες των προσφύγων.²⁷ Αυτή ήταν μια βαρύτατη κατηγορία, που έπληττε την εικόνα του Βενιζέλου ως θριαμβευτή και αναμορφωτή της πολιτικής ζωής. Το Σύμφωνο δεν άργησε να γίνει μια νέα εστία σφοδρής αντιπαράθεσης με έντονο συναισθηματικό φορτίο. Αυτός, ωστόσο, ήταν σταθερά προσηλωμένος στη σύσφιξη των διμερών σχέσεων με την Τουρκία και με τους υπόλοιπους βαλκανικούς γείτονες. Βασικό του επιχειρήμα ήταν πως το παρελθόν δεν έπρεπε να εμποδίζει τη χώρα να προσαρμοστεί στη νέα πραγματικότητα. Ελλάδα και Τουρκία συνέκλιναν πια στο ότι δεν

25. Ελευθέριος Βενιζέλος, Επιστολή στον Ισμέτ Πασσά, 30/8/1928, στο ΑΕΒ/ΑΦ, Φ. 48/97.

26. Βλ. Ιφιγένεια Αναστασιάδου, *Ο Βενιζέλος και το ελληνοτουρκικό Σύμφωνο Φιλίας του 1930* (Αθήνα: Φιλιππότης, 1932)· Ευάνθης Χατζηβασιλείου, *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος, η ελληνοτουρκική προσέγγιση και το πρόβλημα της ασφάλειας στα Βαλκάνια, 1928-1931* (Θεσσαλονίκη: Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσων του Αίμου, 1999)· Αντώνης Κλάψης, *Το ελληνοτουρκικό Οικονομικό Σύμφωνο της 10^{ης} Ιουνίου 1930* (Αθήνα: Ι. Σιδέρης, 2010).

27. Βλ. Γιώργος Βλάχος, «Η ελληνοτουρκική συμφωνία», στο *Η Καθημερινή*, 15/6/1930. Βλ. επίσης Ελευθέριος Βενιζέλος, *Η ελληνοτουρκική συμφωνία και αι προσφυγικά αποζημιώσεις* (Αθήνα: χ.ε., 1930).

αμφισβητούσαν το εδαφικό καθεστώς και στο ότι ήθελαν να αποφύγουν τις διενέξεις των Μεγάλων Δυνάμεων. Ο Βενιζέλος έλεγε στη Βουλή χαρακτηριστικά:

«Κύριοι, νομίζω ακριβώς, ότι το γεγονός ότι εγώ ήμην ο κεκλημένος να εγκαταστήσω αυτήν την πολιτική, είναι εντελώς προς τιμήν μου. Ίσως ολίγοι άνθρωποι θα είχαν το ψυχικό σθένος, αφού ανεγνωρίσαμεν ότι δεν είναι δυνατόν πλέον να διατηρήσωμεν εδαφικάς βλέψεις έξω των ορίων μας. Ήτο μεγάλη η υπηρεσία την οποία προσέφερα εις την χώραν, διακηρύξας αυτό στεντορείως και εις τα έσω αυτής της χώρας και εις τα έξω αυτής».²⁸

Ως υποστηρικτής ενός φιλελεύθερου ρεαλισμού πίστευε ότι η πολιτική δε γίνεται ούτε με συναισθηματισμούς ούτε με ξεπερασμένα πρότυπα του παρελθόντος. Οι χρονικογράφοι, ωστόσο, της εποχής δεν παρέλειψαν να καταγράψουν τη συγκίνηση του Βενιζέλου, όταν επισκέφθηκε την Κωνσταντινούπολη στο πλαίσιο του επίσημου ταξιδιού του στην Άγκυρα στα τέλη Οκτωβρίου 1930.²⁹ Στο ταξίδι αυτό υπογράφηκε το *Σύμφωνο Φιλίας, Ουδετερότητας, Διαλλαγής και Διαιτησίας*, το οποίο κατοχύρωνε τη θέση του Οικουμενικού Πατριαρχείου και της ελληνορθόδοξης μειονότητας.³⁰ Το *Σύμφωνο Φιλίας* συνοδεύτηκε με σειρά συμφωνιών, όπως *Εμπορική Σύμβαση*, *Σύμφωνο Εγκαταστάσεως*, *Πρωτόκολλο για Ναυτικούς Εξοπλισμούς*. Η Ελλάδα και η Τουρκία συνεργάστηκαν ειλικρινά και ουσιαστικά στη δεκαετία του '30 στη βάση της μη αμφισβήτησης των συνόρων και του σεβασμού των συνθηκών ειρήνης. Σε αυτό το κλίμα και σε μια έξαρση φιλικής διάθεσης ο Βενιζέλος δε δίστασε με επίσημη επιστολή του να προτείνει τον Κεμάλ για το Νόμπελ Ειρήνης. Η εμβάθυνση των σχέσεων συνεχίστηκε με τη συμμε-

28. Βλ. Ελευθέριος Βενιζέλος, Αγόρευση στη Βουλή, 20/12/1930, στο Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής, Συνεδρίαση ΚΒ', σσ. 235-243. Πρβλ. Ελευθέριος Βενιζέλος, «Η ελληνοτουρκική συνεννόησις εναντίον ουδενός τρίτου στρέφεται», στο π. *Εργασία*, 10/10/1931 (αναδημοσίευση στο *Ελεύθερον Βήμα*, 11/10/1931).

29. Βλ. Βασίλης Ηλιάδης, «Ο Βενιζέλος στην Άγκυρα», στο *Ελεύθερον Βήμα*, 26/10/1930· Εμμανουήλ Μεγαλοκονόμος, «Πώς εφωτογράφιζα τον Βενιζέλο», στο *Ακρόπολις*, 21/3/1936.

30. Βλ. *Ακρόπολις*, 29/10/1930· *Εστία*, 30/10/1930· *Πρωΐα*, 1/11/1930· *Έθνος*, 3/11/1930· *Ελεύθερον Βήμα*, 21/11/1930.

τοχή της Ελλάδας και της Τουρκίας στο *Βαλκανικό Σύμφωνο*, το 1934.³¹ Νέες συνθήκες επίσης υπογράφηκαν το 1933 και το 1938. Πέρα από το διπλωματικό πεδίο, η σύσφιγξη των σχέσεων αποτυπώθηκε με ποικίλες κοινές εκδηλώσεις, όπως παρελάσεις προσκόπων, φιλικοί αγώνες των εθνικών ποδοσφαιρικών ομάδων, ανταλλαγές στρατιωτικών επισκέψεων. Τον Δεκέμβριο του 1936 ελληνικά πολεμικά πλοία κατέπλευσαν στην Κωνσταντινούπολη ενώ λίγο αργότερα, τον χειμώνα του 1937, δύο τουρκικά καταδρομικά αγκυροβόλησαν στο Φάληρο.³²

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

«Το Αιγαίο δεν χωρίζει, αλλ' αντιθέτως ενώνει τους εκατέρωθεν λαούς».³³ Αυτή η φράση συνιστούσε το νέο δόγμα του Ελευθέριου Βενιζέλου για τις σχέσεις Ελλάδας και Τουρκίας. Πράγματι, οι ελληνοτουρκικές συμφωνίες του 1930 ήταν μια ρηξικέλευθη πολιτική, που έσπαγε ταμπού και όριζε ένα νέο πλαίσιο στις διεθνείς σχέσεις της Ανατολικής Μεσογείου. Το πολιτικό και διπλωματικό περιβάλλον, ωστόσο, από το οποίο ξεπήδησαν αποδείχτηκε θνησιγενές, καθώς ήδη από τις αρχές τις επόμενης δεκαετίας και την επανύριον του Β' Παγκόσμιου Πολέμου είχαν ξεπεραστεί. Η ανακίνηση του Κυπριακού τη δεκαετία του '50 – σε αντίστιξη με τη στάση του Βενιζέλου το 1931 – και τα γεγονότα του 1955 στην Κωνσταντινούπολη επανέφεραν το πρότερο πλαίσιο, το οποίο συνεχίζουμε να βιώνουμε σήμερα.

Η χρονική στιγμή του 1930, πάντως, είναι σημαντική. Δείχνει έναν άλλο δρόμο, το τί θα μπορούσε να είχε συμβεί στην περίπτωση που δεν υπήρχαν αμφισβητήσεις του εδαφικού status quo. Ένας ιστορικός οφείλει να επισημάνει επίσης πως το «1930» είναι μια λοβοτομημένη μνήμη, τουλάχιστον σ'

31. Βλ. Κωνσταντίνος Δ. Σβολόπουλος, *Το Βαλκανικό Σύμφωνο και η ελληνική εξωτερική πολιτική, 1928-1934: Ανέκδοτον κείμενον του Ελευθερίου Βενιζέλου* (Αθήνα: Εστία, 1974).

32. Βλ. *Εθνος*, 3/12/1936. Η επίσκεψη των τουρκικών καταδρομικών στο Φάληρο απασχόλησε τα πρωτοσέλιδα της εποχής. Σ' ένα από αυτά εικονίζεται ο νεαρός, τότε, Διονύσης – Άγγελος Μινώτος, μετέπειτα διευθυντής του Εθνικού Ιστορικού Μουσείου, να επιβιβάζεται στο κατάρωμα ενός εκ των δύο καταδρομικών, βλ. Διονύσης – Άγγελος Μινώτος, Προφορική μαρτυρία στον γράφοντα, 21/6/2018, Αθήνα.

33. Βλ. Κόμμα Φιλελευθέρων, *Το έργο της κυβέρνησεως Βενιζέλου κατά την τετραετίαν 1928-1932* (Αθήνα: Κόμμα Φιλελευθέρων, 1932), σ. 32.

επίπεδο κοινωνικό και πολιτισμικό. Από την άλλη, ήταν μια σπουδαία πολιτική κληρονομία και ένα σημείο αναφοράς για τους πολιτικούς της μεταπολεμικής γενιάς.³⁴ Η κυβέρνηση ΕΠΕΚ – Κόμματος Φιλελευθέρων, το 1951-1952, επιχείρησε να αναθερμάνει τις διμερείς σχέσεις Ελλάδας και Τουρκίας τόσο σε στρατιωτικό όσο και πολιτικό επίπεδο.³⁵ Οι δύο χώρες ήταν εν αναμονή της ένταξής τους στο NATO. Επισφράγιση της ελληνοτουρκικής προσέγγισης υπήρξε η επίσκεψη των βασιλέων Παύλου και Φρειδερίκης στην Κωνσταντινούπολη (8-17/6/1952) και η ανταπόδοση με την επίσκεψη του προέδρου της Τουρκικής Δημοκρατίας Celâl Bayar στην Αθήνα, τον Νοέμβριο του ίδιου χρόνου. Ήταν οι τελευταίες στιγμές της ελληνοτουρκικής σύγκλισης.

34. Βλ. Κωνσταντίνος Μητσοτάκης, Συνέντευξη στον Α. Κακαβελάκη, στο π. *Οικονομία της Κρήτης*, (χειμώνας 1999): 20-21.

35. ΕΠΕΚ – Κόμμα Φιλελευθέρων, *Τα πεπραγμένα της κυβερνήσεως Πλαστήρα – Βενιζέλου*, 27/10/1951-10/10/1952 (Αθήνα: ΕΠΕΚ – Κόμμα Φιλελευθέρων, 1952), σ. 19.

ΤΙΤΟΣ ΑΘΑΝΑΣΙΑΔΗΣ

Δημοσιογράφος

ΟΙ ΕΚΛΟΓΕΣ ΤΟΥ 1920:
ΓΙΑΤΙ ΤΙΣ ΠΡΟΚΗΡΥΞΕ Ο ΒΕΝΙΖΕΛΟΣ

Οι εκλογές της 1^{ης} Νοεμβρίου 1920 αποτελούν κρίσιμη καμπή στην ελληνική ιστορία, καθώς η Ελλάδα μόλις πριν τρεις μήνες είχε φθάσει στα πρόθυρα της πραγματοποίησης των οραματισμών όλων των γενεών, που ακολούθησαν την πτώση του Βυζαντίου, το 1453, με την υπογραφή στις Σέβρες της ομώνυμης Συνθήκης από τον Ελευθέριο Βενιζέλο και από την επομένη των εκλογών εκείνων άρχισε η κατάρρευσή της, που κατέληξε, επί αντιβενιζελικής κυβερνήσεως, στην καταστροφή του 1922.

Το ερώτημα είναι: Θα μπορούσε η καταστροφή αυτή να είχε αποφευχθεί ή τουλάχιστον να μην είχε λάβει την έκταση που πήρε στα τέλη Αυγούστου του 1922; Η απάντηση είναι καταφατική, υπό τον όρο ότι κυβερνήτης της Ελλάδος θα ήτο ο Ελευθέριος Βενιζέλος ή εν πάση περιπτώσει αποφασιστικό ρόλο στο χειρισμό του Μικρασιατικού θα είχε ο εκ Κρήτης πολιτικός.

Αυτό όχι τόσο διότι ο Βενιζέλος είχε σπάνιες διπλωματικές ικανότητες και άριστες σχέσεις με τους διαμορφωτές των διεθνών εξελίξεων, ηγέτες της εποχής εκείνης, όσο διότι ήταν εκείνος, που οδήγησε την Ελλάδα στη Μικρά Ασία και, κατά συνέπεια, ο μόνος που θα μπορούσε να την απεμπλέξει απ' αυτήν με το μικρότερο κόστος και χωρίς ίσως να χαθεί η Ανατολική Θράκη, η οποία επεστράφη στην Τουρκία όχι από τους πολιτικούς αντιπάλους του, οι οποίοι τον διαδέχθηκαν στην εξουσία μετά την εκλογική νίκη τους, της 1^{ης} Νοεμβρίου 1920, αλλά από τους πολιτικούς επιγόνους του, οι οποίοι επραγματοποίησαν την Επανάσταση του 1922.

Είναι δυστύχημα το ότι η πρόταση του διαδεχθέντος τον Βενιζέλο στην πρωθυπουργία, το 1920, προσωπικού αντιπάλου του, Δημητρίου Ράλλη, να ανατεθεί στον εκ Χανίων πολιτικό η διαπραγμάτευση του Μικρασιατικού, δεν έγινε δεκτή από τους «συνεταίρους» του στην εκ των εκλογών του Νοεμβρίου 1920 κυβέρνηση, κυρίως από τον Δημήτριο Γούναρη.

Οα επικεντρωθώ στην απάντηση επί των ερωτημάτων: Γιατί προκήρυξε εκλογές για τον Νοέμβριο του 1920 ο Βενιζέλος; Θα μπορούσε μήπως να τις αναβάλει με το αιτιολογικό ότι ήτο ανοικτό το Μικρασιατικό μέτωπο; Προ-

έβλεπε ο Βενιζέλος ότι θα κέρδιζε τις εκλογές εκείνες; Ή μήπως διείδε την ήττα του και επεδίωξε την επ' ευκαιρία αυτής απεμπλοκή του από τη Μικρασιατική περιπέτεια, όπως υποστηρίζουν τινές, ατεκμηρίωτα πάντως, ακόμη και σήμερα; Οι τελευταίοι έχουν υπέρ αυτών το ότι ο Βενιζέλος δε δέχθηκε ν' ανακοινωθούν τα αποτελέσματα της κάλπης των στρατιωτικών, στην οποία προεβλέπετο επικράτησή του. Όπως ο ίδιος εξήγησε, δεν επιθυμούσε τα στρατιωτικά αποτελέσματα να προστεθούν στα αποτελέσματα της κάλπης των πολιτών και να υπολογιστούν στο γενικό σύνολο, διότι εγνώριζε ότι οι στρατιώτες εψήφιζαν κατ' εντολήν των ανωτέρων τους. Αλλά, τότε, γιατί επέμενε να ψηφίσουν και οι στρατιωτικοί και προεβλέφθησαν ως εκλογικό σώμα στον Εκλογικό Νόμο;

Ως προς την απόφαση του Βενιζέλου να οδηγήσει τη χώρα σε εκλογές τον Νοέμβριο του 1920, αυτή οφείλεται σε δύο κυρίως λόγους: Πρώτον, στο ότι είχαν παρέλθει πεντέμισι χρόνια από τις τελευταίες εκλογές, της 31^{ης} Μαΐου 1915. Είχε, δηλαδή, ξεπεραστεί κατά ενάμισι έτος το υπό του Συντάγματος καθοριζόμενο όριο για τη διάρκεια της Βουλής, που προήλθε από τις εκλογές εκείνες και αποτελούσε πρόκληση νέα αναβολή τους (είχαν δοθεί τρεις αναβολές μετά τη συμπλήρωση της τετραετίας, όπως αναλυτικότερα θα αναφερθεί εν συνεχεία). Και δεύτερον, στο ότι ο Βενιζέλος συνέδεε τις εκλογές εκείνες με τις περαιτέρω εξελίξεις επί του Μικρασιατικού, όπως θα καταδειχθεί κατωτέρω. Κανονικά, ο Βενιζέλος έπρεπε να προκηρύξει εκλογές μετά την έξωση από τους συμμάχους του της Αντάντ του βασιλέως Κωνσταντίνου, τη διαδοχή του τελευταίου στο θρόνο από τον δευτερότοκο γιο του Αλέξανδρο και την άρση του Κρητός πολιτικού από τη Θεσσαλονίκη, όπου είχε σχηματίσει σκιώδη κυβέρνηση από τον Σεπτέμβριο του 1916, μετά την επανάσταση της «Εθνικής Άμυνας», στην Αθήνα, για την ανάληψη της εξουσίας και την είσοδο της Ελλάδος στον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο στο πλευρό των Αγγλογάλλων.

Αλλά εκλογές το καλοκαίρι του 1917 θα εσήμαιναν ήττα του Βενιζέλου και, κατά συνέπεια, ακύρωση όλων όσων είχαν προηγηθεί και πραγματοποιηθεί απ' αυτόν, μεταξύ Δεκεμβρίου 1915 και Μαΐου 1917. Για την ήττα του Βενιζέλου σε εκλογές, το θέρος του 1917, ουδεμία υπήρχε αμφιβολία, λόγω της εμπλοκής της Ελλάδος στον πόλεμο και των εξ αυτού επιστρατεύσεων, αλλά και λόγω της οργής που είχαν προκαλέσει στην κοινή γνώμη, οι βίαιες παρεμβάσεις των Αγγλογάλλων στα εσωτερικά μας πράγματα – παρεμβάσεις, κυρίως, όπως ο αποκλεισμός της χώρας, που δεν έθιγαν μόνο την εθνική αξιοπρέπεια, αλλά προκαλούσαν και σοβαρά προβλήματα στον επισιτισμό του λαού και την επικοινωνία του με τον έξω κόσμο.

Εάν, όμως, δεν διεξήγοντο εκλογές για να μπορέσει η νέα κυβέρνηση Βενιζέλου να νομοθετεί, μέσω της Βουλής, θα έπρεπε η Βουλή, η προεληθούσα εκ των εκλογών της 6^{ης} Δεκεμβρίου 1915, να συνεχίσει τον βίο της. Αλλά η Βουλή αυτή ήτο αποκλειστικά σχεδόν Κωνσταντινική. Αποτελείτο μόνο από βουλευτές φίλα προσκείμενους στην εξωτερική πολιτική του βασιλέως Κωνσταντίνου, διότι το Κόμμα των Φιλελευθέρων δεν είχε κατέλθει στις εκλογές εκείνες, καταργήλλοντάς τις ως αντισυνταγματικές και άκυρες. Γι' αυτό και δε διέθετε αντιπροσώπους του στη Βουλή, που προέκυψε από τις εκλογές του Δεκεμβρίου 1915 – Βουλή, την οποία ο Βενιζέλος θεωρούσε άκυρη, ως προερχόμενη εξ ακύρων και αντισυνταγματικών εκλογών. Το πρόβλημά του, πώς θα νομοθετούσε, αφού ούτε εκλογές θα προκήρυσσε, ούτε τη Βουλή του Δεκεμβρίου 1915 αναγνώριζε, ο Βενιζέλος το έλυσε με την ανασύσταση της Βουλής της 31^{ης} Μαΐου 1915, την οποία ο βασιλεύς Κωνσταντίνος αντισυνταγματικώς διέλυσε για να προκηρύξει νέες εκλογές. Γι' αυτό και η Βουλή εκείνη, του Μαΐου 1915, απεκλήθη από τους αντιπάλους του Βενιζέλου, σκωπτικώς, «Βουλή των Λαζάρων». Και με το προσωνύμιο αυτό έμεινε στην ιστορία.

Ήτο προφανές ότι η θητεία της «Βουλής των Λαζάρων», θα έληγε μετά τετραετία, από τη σύστασή της. Ήτοι τέλη Μαΐου του 1919, αφού είχε προέλθει από τις εκλογές του Μαΐου 1915. Αλλά τέλη Μαΐου του 1919 δεν είχε υπογραφεί η Συνθήκη Ειρήνης μεταξύ της Ελλάδος και των Συμμάχων της με την ηττημένη απ' αυτούς Τουρκία. Και ως να μην έφθανε αυτό και νέος άτυπος πόλεμος είχε αρχίσει μεταξύ ενός μέρους του τουρκικού στρατού υπό τον Μουσταφά Κεμάλ και του Ελληνικού εκστρατευτικού σώματος, που είχε αποβιβασθεί στη Σμύρνη στις 2 Μαΐου 1919 για να τη θέσει υπό την κατοχή του και να στηρίζει την άσκηση πολιτικής διοικήσεως στην περιοχή από Ελληνική Ύπατη Αρμοστεία, κατ' εντολήν των Νικητριών του Α' Παγκοσμίου Πολέμου Δυνάμεων, μέχρις ότου, μετά πενταετία, θα διεξήγετο δημοψήφισμα για να αποφασίσουν οι κάτοικοί της για το μέλλον τους, όπως κατεγράφη και στη Συνθήκη των Σεβρών του 1920.

Έτσι, τον Μάιο του 1919, ο Βενιζέλος παρέτεινε τη θητεία της «Βουλής των Λαζάρων» (ήτοι την προκύψασα από τις εκλογές της 31^{ης} Μαΐου 1915) για έξι μήνες. Μέχρι, δηλαδή, τον Νοέμβριο του 1919. Αλλά και τον Νοέμβριο του 1919 δεν είχε ακόμη συναφθεί η Συνθήκη Ειρήνης με την Τουρκία, οπότε προέκυψε η ανάγκη νέας παράτασης της θητείας της Βουλής του Μαΐου 1915, επί τετράμηνο. Το τετράμηνο έληξε τον Μάρτιο του 1920, χωρίς να έχει πάλι υπογραφεί η Συνθήκη Ειρήνης, οπότε δόθηκε νέα παράταση μέχρι τον Σε-

πτέμβριο του 1920. Οι παρατάσεις αυτές ήταν αναγκαίες προκειμένου ο ελληνικός λαός να εκτιμήσει από τη δημοσίευση της Συνθήκης των Σεβρών τα οφέλη, που προέκυψαν από την συμμετοχή της Ελλάδος στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, πολιτική για την οποία το έθνος εδixάσθη και εκ του διχασμού αυτού εξημιώθη σε μεγάλο βαθμό. Όστε εκ της εκτιμήσεως αυτής να καθορίσει την ψήφο του κατά τις προσεχείς εκλογές.

Το εξάμηνο της τρίτης παρατάσεως της θητείας της Βουλής του Μαΐου 1915, έληξε τον Σεπτέμβριο του 1920. Δεδομένου δε ότι την 28^η Ιουλίου 1920 υπεγράφη η Συνθήκη Ειρήνης μεταξύ Ελλάδος και Συμμάχων της με την Τουρκία, στις Σέβρες, εξ ου έλαβε και το όνομά της (Συνθήκη των Σεβρών) δεν εδικοιοιολογείτο άλλη παρατάση της θητείας της Βουλής του Μαΐου 1915. Κατά συνέπεια, μετά την υπογραφή της Συνθήκης των Σεβρών, άνοιξε ο δρόμος για τη διεξαγωγή εκλογών. Οι εκλογείς θα είχαν μπροστά τους όλη την εικόνα των εξελίξεων 1915-1920 και θα μπορούσαν ν' αποφασίσουν ελευθέτως, ποια παρατάξη θα ψήφιζαν. Οι εκλογές ορίσθηκαν για την 25^η Οκτωβρίου 1920, αλλά λόγω του επισυμβάντος, την 12^η Οκτωβρίου, θανάτου του βασιλέως Αλεξάνδρου, από δάγκωμα μαϊμούς, αναβλήθηκαν για μία εβδομάδα. Έτσι για την 1^η Νοεμβρίου 1920. Με τη Συνθήκη των Σεβρών η Ελλάδα αποκτούσε την Ανατολική Θράκη από την Τουρκία (τη Δυτική Θράκη απέκτησε από τη Βουλγαρία) και τα νησιά του Ανατολικού Αιγαίου, ενώ καθοριζέτο ότι η τύχη της Σμύρνης θα εκρίνετο μετά πενταετία, με δημοψήφισμα των κατοίκων της, όπως ήδη ελέχθη.

Πέραν του ηθικού και συνταγματικού λόγου, ο Βενιζέλος ήθελε να προσφύγει σε εκλογές, τον Οκτώβριο ή Νοέμβριο του 1920 και για έναν ακόμη λόγο. Επεδίωκε την αναβάπτισή του στη λαϊκή εντολή για να προωθήσει νέα φάση στην εξωτερική πολιτική του στο Μικρασιατικό, κατά τρόπο δυναμικό, διότι προέβλεπε ότι η σουλτανική κυβέρνηση δεν θα μπορούσε να επιβληθεί στον Κεμάλ. Όπως απεκαλύφθη 35 χρόνια μετά, με το άνοιγμα των Αρχείων του Foreign Office, ο Βενιζέλος, με τηλεγράφημά του προς τον Βρετανό Πρωθυπουργό, Λόιντ Τζορτζ, την 22^η Σεπτεμβρίου 1920, του πρότεινε συμμετοχή του βρετανικού στρατού σε μια κοινή με τον ελληνικό στρατό επιχείρηση, για την εκδίωξη των Τούρκων από την Κωνσταντινούπολη και την εν συνεχεία δημιουργία ανεξαρτήτου κράτους στο οποίο θα περιλαμβανόταν η Ζώνη των Στενών, που ήταν ο κρυφός πόθος των Βρετανών στη σφαίρα επιρροής των οποίων θα υπήγετο η εν λόγω Ζώνη, για τη δημιουργία της οποίας κατήχετο ήδη η ασιατική ακτή.

Το «σχέδιο Βενιζέλου» προέβλεπε και κοινή ελληνοβρετανική επιχείρηση

στον Πόντο μέχρι και την Άγκυρα για την κατανίκηση του Κεμάλ και τη δημιουργία αυτονομίου Ποντιακού κράτους από τους Ελληνοποντίους της περιοχής και τους καταφυγόντας στη Ρωσία, κατά το παρελθόν, συμπατριώτες τους, στα πλαίσια μιας ομοσπονδίας, που θα περιελάμβανε την Αρμενία και τη Γεωργία. Ο Βενιζέλος, μάλιστα, άφηνε ανοιχτό το ενδεχόμενο η δεύτερη επιχείρηση προς Πόντο και Άγκυρα να πραγματοποιηθεί μόνο από τους Έλληνες με την οικονομική βοήθεια, όμως, της Βρετανίας και την εκ μέρους της ενίσχυση του ελληνικού στρατού με σύγχρονο πολεμικό υλικό. Το σχέδιο του Βενιζέλου δεν ήταν χιμαιρικό. Με τον ελληνικό στρατό ο Βενιζέλος διπλασίασε την Ελλάδα σε 10 μήνες, το 1912-13. Με τον ελληνικό στρατό απελευθέρωσε την Ανατολική Θράκη σε διάστημα ενός μηνός, περίπου, το καλοκαίρι του 1920. Γιατί, συνεπώς, να μην μπορεί να φέρει σε πέρας την επιχείρηση συντριβής του Κεμάλ, ο οποίος τέλη του 1920, δε διέθετε ούτε το Ό των δυνάμεων που πέτυχε να συγκεντρώσει μετά ένα – ενάμισι χρόνο;

Ο Βενιζέλος γνώριζε καλά τον Λόιντ Τζορτζ και τα σχέδιά του για την Τουρκία. Για την πραγματοποίηση των σχεδίων αυτών, εξ άλλου, βρετανικός στρατός είχε καταλάβει την ασιατική πλευρά των Στενών (την ευρωπαϊκή κατείχαν οι Έλληνες). Ο Κεμάλ, γνώριζε ο Λόιντ Τζορτζ, δεν αποτελούσε απειλή μόνο για τους Έλληνες, αλλά και για τους Βρετανούς στρατιώτες, που βρίσκονταν στη Μικρά Ασία. Το «σχέδιο Βενιζέλου» προέβλεπε συντριβή του εχθρού, πριν είναι αργά και ενώ σημαντικό μέρος του τουρκικού στρατού είχε αποπλισθεί και αποστρατευτεί βάσει της Ανακωχής του Μούδρου. Για την εφαρμογή όμως ενός τόσο ριζοσπαστικού σχεδίου ο Βενιζέλος είχε ανάγκη να αναβαπτισθεί στη λαϊκή κολυμβήθρα. Πριν ξεκινήσει ήθελε να έχει νωπή τη λαϊκή εντολή. Δεν αποτελούσε, επομένως, λάθος του Βενιζέλου, ότι προκήρυξε εκλογές για τον Νοέμβριο. Το λάθος του ήταν άλλο και το απεκάλυψε ο ίδιος στην επιστολή του προς τον Γ. Βεντήρη, το 1931:

«Λάθος μου, θα γράψει ο Βενιζέλος στον Βεντήρη, **ήτο ότι** όταν επήλθε ο θάνατος του Αλέξανδρου, **δεν ανέβαλα τας εκλογάς** δια να διαπραγματευτώ μετά του Κωνσταντίνου και των Δυνάμεων την εις τον θρόνον ανάρρησιν του συνταγματικού διαδόχου Γεωργίου [...]. Αλλ' η γνώμη αυτή λεχθείσα εις εκείνους των συναδέλφων μου, εις των οποίων την γνώμην είχα μεγαλυτέραν εμπιστοσύνην, έγινε δεκτή ψυχρώς. Επληροφορήθην δε συγχρόνως ότι η λύσις αύτη θα εγέννα ισχυράν δυσφορίαν εις τον στρατόν...»).

Ίσως διότι, προσθέτω εγώ, ο Γεώργιος εθεωρείτο γερμανόφιλος και ήτο, εξ αυτού, αντιπαθής στους βενιζελικούς αξιωματικούς, που ήταν αφοσιωμένοι στην φιλοανταντική πολιτική του αρχηγού των Φιλελευθέρων. Ο πόλεμος όμως είχε τερματισθεί και η Γερμανία έκειτο στο καναβάτσο, ηττημένη και αποστρατευμένη. Η επιμονή, συνεπώς, των βενιζελικών αξιωματικών σε προπολεμικά στερεότυπα μόνο φανατισμό απεκάλυπτε, τον οποίο είναι περίεργο, πώς ένας πολιτικός, με τον ρεαλισμό του Βενιζέλου, ανεχόταν ή δεν κατέβαλε προσπάθεια να αντιμετωπίσει, το 1920 πλέον. Στην προς Βεντήρη επιστολή του, του 1931, ο Βενιζέλος προσθέτει:

«Η λύσις αυτή (του Γεωργίου) εάν επιτυγχάνετο, θα αποκαθίστα την εθνικήν ενότητα και το αποτέλεσμα των εκλογών θα ήτο πιθανότατα εντελώς διάφορον [...]. Αυτό είναι το μεγάλο και ασυγχώρητον λάθος μου...ασυγχώρητον, διότι, αν επέμενα εις την γνώμην μου, υπάρχουν πολλάί πιθανότητες ότι θα κατόρθωνα να επιβάλω αυτήν».

Επανερχόμενος στο θέμα των εκλογών, υπήρχαν πολιτικοί αξιωματούχοι, στενοί συνεργάτες του Βενιζέλου, που ακόμα και μετά τη Συνθήκη των Σεβρών, που έκανε την Ελλάδα δύναμη πέντε θαλασσών και δύο ηπείρων, προέβλεπαν μετά βεβαιότητα, εκλογική ήττα των Φιλελευθέρων. Ο Γεώργιος Καφαντάρης, μάλιστα, απεκάλυψε ότι ήταν αντίθετος στη διεξαγωγή εκλογών σε μια ομιλία του στην Βουλή, κατά τη διάρκεια της πρωθυπουργίας του, την άνοιξη του 1924, ειπών, ότι είχε στηρίξει την άποψή του, στο ότι η «Βουλή των Λαζάρων» ήτο επαναστατική, ως αποτελούσα έκφραση της Επανάστασης της «Εθνικής Άμυνας», στη Θεσσαλονίκη, το 1916. Εφ' όσον, κατά συνέπεια, ήτο επαναστατική Βουλή, μπορούσε να παρατείνει τη θητεία της, «επαναστατικώ δικαίω», όσο χρόνο η ίδια το έκρινε απαραίτητο για λόγους εθνικού συμφέροντος.

Η άποψη του Καφαντάρη, περί επαναστατικού χαρακτήρος της ανασυσταθείσας Βουλής, εύρισκε σύμφωνα και τα αντιβενιζελικά κόμματα, αλλά για άλλο λόγο: Για να την παρουσιάσουν ως λειτουργούσα κατά παράβαση των θεσμών και γι' αυτό έπρεπε να παύσει υφισταμένη και να αντικατασταθεί το συντομότερο δυνατόν από άλλη με προσφυγή στις κάλπες. Ανέφερε μάλιστα ο Καφαντάρης, που ήτο εκ των κορυφαίων του Κόμματος των Φιλελευθέρων, ότι, όταν ο Ελευθέριος Βενιζέλος επέστρεψε στην Αθήνα από το Παρίσι, τροπαιούχος, τον Αύγουστο του 1920, έχοντας στην τσέπη του τη Συνθήκη των Σεβρών, και του επιφυλάχθηκε μεγαλειώδης σε όγκο και ενθου-

σιασμό υποδοχή, μίλησε στο υπουργικό συμβούλιο, κατά τρόπο περιπαικτικό για τους φόβους περί εκλογικής ήττας του κόμματός του λέγοντας: «τι έχουν να πουν τώρα μερικοί που τα έβλεπαν μαύρα;». Ο Καφαντάρης, που ήταν παρών, δεν αντέδρασε. Δεν κατονομάστηκε, άλλωστε, από τον Βενιζέλο. Την επομένη, όμως, του είπε κατ' ιδίαν ότι σε περίπτωση εκλογών προβλέπει όλεθρον. Και φυσικά θα εννοούσε όλεθρον για την πατρίδα. Εκτός του Καφαντάρη, όμως, εναντίον της διεξαγωγής εκλογών, το 1920, ήταν και ο Κωνσταντίνος Ζαβιτσιάνος, Πρόεδρος της Βουλής το 1912-1915, στενός κι αυτός συνεργάτης του Βενιζέλου. Στις *Αναμνήσεις* του θα γράψει (τ. Β', σ. 82): «Μεγαλύτερον πολιτικόν σφάλμα ήτο αδύνατον να διαπραχθεί».

Πώς, όμως, να φαντασθεί ο Βενιζέλος ότι μετά από τη Συνθήκη των Σεβρών, την μεγαλύτερη σε σημασία για την Ελλάδα, από την εποχή της δημιουργίας της ως συγχρόνου κράτους το 1830, ο ελληνικός λαός δε θα εξέλεγε ούτε τον ίδιο βουλευτή, αλλά αντί αυτού θα έστελνε στη Βουλή, ως αντιπρόσωπο της Αττικοβιοιωτίας, τον εκ Λιβαδείας Κουτσοπέταλο, όπως ακριβώς, πριν μερικές δεκαετίες, είχε στείλει στο κοινοβούλιο αντί του Τρικούπη τον Γουλιμή;

Πώς να φαντασθεί ότι το κόμμα του θα εμαυρίζετο στην Μακεδονία, η οποία όφειλε την απελευθέρωσή της, το 1912, στην πολιτική του; Καταψήφιστηκαν, βέβαια, οι βενιζελικοί συνδυασμοί στη Μακεδονία, κυρίως από τις εκεί μειονότητες, οι οποίες είχαν πάρει γραμμή από ξένα κέντρα. Αλλά καταψήφιστηκαν και από Ελληνομακεδόνες, οι οποίοι εφοβούντο, ίσως, μήπως η τολμηρή γραμμή του Βενιζέλου στο Μικρασιατικό αποβεί αρνητική επί της ελληνικής κυριαρχίας στη Μακεδονία. Δεν είχε κατακαθήσει, άλλωστε, ακόμη, ο θόρυβος, που δημιουργήθηκε από την «αποκάλυψη» του Γούναρη, παραμονές εκλογών του Μαΐου 1915, ότι ο Βενιζέλος είχε προτείνει στον βασιλιά την παραχώρηση της Καβάλας στη Βουλγαρία, εάν η Ελλάδα επρόκειτο να κερδίσει εξ αυτής την Σμύρνη. Ο Γούναρης είχε κρύψει τη μισή αλήθεια και η «αποκάλυψη» ήταν συκοφαντική. Καταψήφισε τους Φιλελευθέρους η Μακεδονία, η οποία είδε το ανατολικό τμήμα της να καταλαμβάνεται από τη Βουλγαρία, όχι απλώς χωρίς καμία αντίδραση της Κωνσταντινικής κυβέρνησης των Αθηνών, αλλά και με την ανοχή της να οδηγηθεί στο Γκαίρλιτς της Γερμανίας, φιλοξενούμενο δήθεν, στην πραγματικότητα όμως αιχμάλωτο, το Δ' Σώμα Στρατού (7.700 αξιωματικοί και στρατιώτες) για να μην ταχθούν στο πλευρό των εις βόρειον Ελλάδα στρατευμάτων της Αντάντ, που εμάχοντο εκεί με τους Έλληνες στρατιώτες της «Εθνικής Άμυνας», κατά των Γερμανοβούλγαρων.

Κάτι τρομερότερο όμως, το Κόμμα των Φιλελευθέρων καταψηφίστηκε και στη Θεσσαλία, όπου μετά το 1917 άρχισε τη μεγάλη αγροτική μεταρρύθμισή του με την απαλλοτρίωση των τσιφλικιών και την παραχώρηση της γης τους σε ακτήμονες αγρότες και πρόσφυγες από τη Μικρά Ασία. Κάπου 130.000 αγροτικές οικογένειες ακτημόνων και αγρεργατών αποκαταστάθηκαν με την παραχώρηση συνολικά σ' αυτές 1.200.000 εκταρίων καλλιεργήσιμης γης. Το Κόμμα των Φιλελευθέρων πήρε σε όλη την Ελλάδα 308.000 ψήφους, έναντι 340.000 ψήφων, που έλαβε η «Ηνωμένη Αντιπολίτευση», στην οποία υπήρχε τόση διάσταση απόψεων, ώστε δεν μπόρεσαν οι αρχηγοί της να βρουν μια ονομασία αποδεκτή από όλους. Και όμως αυτή η ασυνεννόητη και ασυντόνιστη στην κορυφή, αλλά ενωμένη, με πρωτοφανές πάθος, στη βάση, αντιπολίτευση, κατήγγαγε τον απροσδόκητο, ακόμη και γι' αυτήν, θρίαμβο της 1^{ης} Νοεμβρίου 1920. Είναι προφανές ότι οι Θεσσαλοί δεν ψήφισαν το Κόμμα των Φιλελευθέρων, διότι οι φίλοι του Αγγλογάλλοι επέβαλαν την εκκένωση της Θεσσαλίας από τον Ελληνικό Στρατό για να μην έχουν στα νώτα τους Κωνσταντινικά στρατεύματα, το 1916-1917.

Ανεφέρθηκαν σε οργάνωση της αντιβενιζελικής παράταξης στη βάση. Πρωταγωνιστές της ήταν οι απότακτοι από το 1917 αξιωματικοί και οι απολυθέντες από το Δημόσιο, τις τράπεζες και τους κρατικούς οργανισμούς υπάλληλοι. Το σύνολό τους, ίσως, υπερέβαινε κατά τι τους 8.000. Εάν σ' αυτούς προστεθούν οι συγγενείς τους και οι συγγενείς των εξορισθέντων σε ξερονήσια του Αιγαίου αντιβενιζελικοί, προκύπτει ένας μονολιθικός «στρατός» άνω των 20.000 ατόμων. Όλοι αυτοί, διεσπαρμένοι στην Ελλάδα της εποχής εκείνης, εργαζόμενοι υπό καθεστώς συνωμοτικότητας («μουγγαμάρας»), όπως ελέγετο) και οργανώνοντες πυρήνες δράσης, κατά το πρότυπο των επιστράτων του 1916, παρότι ο αρχηγός των τελευταίων Ιωάννης Μεταξάς ευρίσκετο εν εξορία στην Κορσική με άλλους επιφανείς αντιβενιζελικούς, έσκαβαν από το καλοκαίρι του 1917 τον πολιτικό τάφο των Φιλελευθέρων.

Οι ηγέτες της αντιπολίτευσης μπορεί παραμονές των εκλογών να είχαν επανέλθει στις περιφέρειές τους από την εξορία τους, ήταν όμως οι περισσότεροι σαν ψάρια εκτός νερού, λόγω της μακράς απουσίας τους από το πολιτικό γίγνεσθαι των Αθηνών. Και ως να μην έφθανε αυτό ο καθένας τους είχε τις φιλοδοξίες και τακτικές του, διαφορετικές από των άλλων αντιβενιζελικών ηγητόρων. Η βάση, όμως, ήταν οργανωμένη και, μάλιστα, σε βάθος και με φανατισμό. Αυτό ήταν γνωστό σε ορισμένους από τους πολιτικούς της ηγήτορες στην Αθήνα, εκείνους που είχαν κάποια επαφή με την περιφέρειά τους. Αυτοί, βλέποντες το έργο των απλών αγωνιστών των πυρήνων, απέκτησαν

την στέρεη πεποίθηση ότι ο Βενιζέλος θα έχανε τις εκλογές. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση του Νικολάου Στράτου, από την Αιτωλοακαρνανία, αρχηγού του Εθνικού Συντηρητικού Κόμματος, εκ των ηγηγμένων της Ηνωμένης Αντιπολιτεύσεως (είναι ένας εκ των 6 εκτελεσθέντων, την 15 Νοεμβρίου 1922), ο οποίος σε δεξίωση της ιταλικής πρεσβείας των Αθηνών συνήντησε τον βασιλέα Αλέξανδρο και είχε μαζί του συζήτηση για τον Βενιζέλο και τις εκλογές. Ιδού τι αναφέρει στο βιβλίο του Αλέξανδρος ο στενός φίλος και κουμπάρος του βασιλέως Αλεξάνδρου στον γάμο του με την Ασπασία Μάνου, Χρήστος Ζαλοκώστας:

«[...] Υπογράφηκε ο εκλογικός νόμος και προκηρύχτηκαν οι εκλογές. Μα τώρα που πλησίαζαν, ο Αλέξανδρος ανησυχούσε. Ο Νικόλαος Στράτος τον οποίο είχε δει για τελευταία φορά σε δεξίωση της Ιταλικής Πρεσβείας, ήταν βέβαιος για τη νίκη τους. [...]. Θα χτυπήσουμε τον Βενιζέλο, είπε ο Στράτος στον βασιλιά, στο εσωτερικό ζήτημα, εκεί που απέτυχε. Θα επωφεληθούμε από την ηθική παρακμή των οπαδών του. Εμεγάλωσε την Ελλάδα αλλά μίκρυνε τους Έλληνες. **Θα ταφή εκλογικώς και την Κωνσταντινούπολη ακόμα αν μας φέρη!**».

Φοβερή φράση: «Και την Κωνσταντινούπολη ακόμα αν μας φέρη!». Και ο Ζαλοκώστας συνεχίζει:

«Ο Αλέξανδρος είχε παρακαλέσει τους αρχηγούς της Αντιπολιτεύσεως να φροντίσουν να μην αναμιχθή το εξωτερικό ζήτημα στον εκλογικό αγώνα, αλλά, παρά τις υποσχέσεις τους, οι εφημερίδες των βασιλικών μιλούσαν κιόλας για αποστράτευση...».

Αποστράτευση εσήμαινε επιστροφή των στρατευμένων παιδιών του λαού από το Μικρασιατικό μέτωπο στα σπίτια τους. Κάτι τέτοιο δεν ελέγετο, βέβαια, από επίσημα χείλη, όπως του Γούναρη και των άλλων αντιβενιζελικών πολιτικών αρχηγών. Η προπαγάνδα όμως των τελευταίων καλλιέργησε την ιδέα της επιστροφής των στρατευμένων νέων στην οικογένειά τους.

Όσον αφορά την επισήμανση ότι ο Βενιζέλος θα καταψηφιστεί ακόμη και την Κωνσταντινούπολη να ενσωματώσει στην Ελλάδα είναι προφανές ότι αποτελεί έκφραση υπέρτατου, τυφλού φανατισμού. Επ' αυτού πρέπει να προστεθεί πώς πριν το δημοψήφισμα για την επάνοδο του Κωνσταντίνου, ο αντιβενιζελικός όχλος αποθρασύνθηκε σε τέτοιο σημείο, ώστε να φωνάζει

ρυθμικά μπροστά στους νέους κυβερνήτες και τους πρίγκιπες, όπως αναφέρεται από την Πηνελόπη Δέλτα στο *Ημερολόγιό της*:

«Δεν-τα-θέλωμε! Δεν-τα-θέλωμε! Δεν θέλωμε Σμύρνη! Δεν θέλωμε Θράκη! Δεν-τα-θέλωμε! Δεν-θέλωμε-χακί».

Η παράκρουση αυτή, μερίδας του Ελληνικού λαού, εξηγεί κατά τον καλύτερο τρόπο την εκλογική συντριβή του Βενιζέλου, μετά τον μεγαλειώδη θρίαμβό του στις Σέβρες. Ο Κωνσταντίνος, βέβαια, επανήλθε στον θρόνο του, μετά τον θάνατο του δευτερότοκου γιου του Αλέξανδρου και την απώλεια των εκλογών από τον Βενιζέλο, με δημοψήφισμα, στο οποίο όμως δεν ψήφισαν οι Φιλελεύθεροι και πολλοί άλλοι. Στο βιβλίο του, ο Ζαλοκώστας αποκαλύπτει ότι ο Αλέξανδρος πίεζε τον Βενιζέλο να προσφύγει σε εκλογές το καλοκαίρι το 1920. Επιστημαίνει όμως ότι, όταν άρχισε να λαμβάνει διάφορα μηνύματα, δυσάρεστα για την εκλογική τύχη του Βενιζέλου, μετάνιωσε. Και ο φίλος και κουμπάρος του άτυχου βασιλιά προσθέτει:

«Κατά τη βασιλεία του, ο Αλέξανδρος μια φορά έσφαλε: όταν αντί ν' ακολουθήσει την κρίση του, άκουσε τις φωνές της ανυπόμονης Αντιπολιτεύσεως...το λάθος του το διαισθάνθηκε ο Αλέξανδρος την παραμονή της αρρώστιας του».

Δεν ήταν βενιζελικός ο Ζαλοκώστας. Φιλοβασιλικός ήταν και βουλευτής του Λαϊκού Κόμματος το 1946-1950 και του Παπάγου το 1952. Αλλά το 1920 έβλεπε ότι το συμφέρον της Ελλάδος εξυπηρετείτο μόνο από τον Βενιζέλο. Γι' αυτό και στο ίδιο βιβλίο του (σ. 177) θα σημειώσει:

«Ατύχημα το ότι ο Βενιζέλος έπαιζε το μέλλον της Ελλάδος κορόνα – γράμματα στην αβεβαιότητα των εκλογών. Αλλά τον είχαν στραβώσει οι κομματάρχαι του. Παντού, όπου πήγαινε, του οργάνωναν θαυμάσιες υποδοχές...».

Δεν επηρεάστηκε, όμως, μόνο από τις υποδοχές αυτές ο Βενιζέλος. Στην προς Βεντήρη επιστολή του, του 1931, επισημαίνει:

«...Χωρίς να αρνούμαι ότι διετάρουν ανησυχίας τινάς, ως προς το ενδεχόμενον αποτέλεσμα των εκλογών, ήλπιζα εν τούτοις σοβαρώς μετά του

Ρέπουλη και της πλειοψηφίας των συνυπουργών μου ότι ο λαός θα ενέκρινε τα γενόμενα».

Ακόμα και οι Βρετανοί προέβλεπαν όχι απλώς νίκη, αλλά θρίαμβο του Βενιζέλου. Είναι χαρακτηριστική σχετική ανταπόκριση των *Times* του Λονδίνου. Εκτός εάν ήθελαν να δημιουργήσουν κλίμα υπέρ του Βενιζέλου. Είπαμε πριν ότι ο βασιλεύς Αλέξανδρος επέζε τον Βενιζέλο να προσφύγει σε εκλογές. Το έκανε προφανώς για να αποδείξει στον πατέρα του και την αντιπολίτευση ότι δεν ήτο φερέφωνο του Βενιζέλου, όπως τον κατηγορούσαν οι φανατικοί αντιβενιζελικοί.

Πίεση για τη διεξαγωγή εκλογών ασκούσαν και οι ξένες δυνάμεις, κυρίως η Ιταλία, αλλά και η Γαλλία, που είχαν αλλάξει πολιτική στο Μικρασιατικό και γνώριζαν ότι μόνο με την εκλογική ήττα του Βενιζέλου η Ελλάδα θα έχανε στην Μικρά Ασία. Είχαν δε τις πληροφορίες τους από πράκτορές τους για την πτώση της επιρροής του Βενιζέλου στο εσωτερικό της χώρας του, λόγω της αυταρχικής πολιτικής του κατά την περίοδο 1917-1920 και των αντιδράσεων σ' αυτήν, αλλά και της γενικότερης κόπωσης του ελληνικού λαού από τους συνεχείς πολέμους μετά το 1912. Μια ηττημένη Ελλάδα στη Μικρά Ασία θα έχανε διεθνώς τη φωνή της και για τις άλλες δίκαιες διεκδικήσεις της, ιδίως για τα Δωδεκάνησα και τη Βόρειο Ήπειρο, δύο περιοχές που η Ιταλία είχε περιλάβει στη δική της σφαίρα επιρροής. Ενώ μια ηττημένη Ελλάδα στη Μικρά Ασία θα χαλούσε και τα σχέδια της Μεγάλης Βρετανίας και θα της στερούσε τον σοβαρότερο σύμμαχο και, γιατί όχι, μέντορά της Ελευθέριο Βενιζέλο στην Εγγύς Ανατολή, γεγονός που επιθυμούσαν σφοδρώς οι ανταγωνίστριές της σ' αυτήν, Γαλλία και Ιταλία – ανταγωνίστριες στον οικονομικό και γεωστρατηγικό τομέα. Στα τέλη του 1920, το Μικρασιατικό είχε καταστεί πολυσύνθετο και δύσκολα αντιμετωπίσιμο ζήτημα από την Ελλάδα, χωρίς τον Βενιζέλο στην εξουσία.

ΙΩΑΝΝΗΣ Κ. ΦΙΛΑΝΔΡΟΣ

Ιστορικός

ΟΙ ΕΚΛΟΓΕΣ ΤΟΥ 1920
ΚΑΙ Ο ΕΛΕΥΘΕΡΙΟΣ ΒΕΝΙΖΕΛΟΣ

Οι εκλογές της 1^{ης} Νοεμβρίου 1920 είναι ένα από τα πιο σημαντικά γεγονότα του ελληνικού εικοστού αιώνα. Κάθε εκλογική στιγμή είναι σημαντική, καθώς είναι η κορυφαία έκφραση της δημοκρατίας. Εδώ, όμως, το εκλογικό αποτέλεσμα είναι αυτό που καθιστά τις εκλογές του 1920 ξεχωριστές και αναγνωρίσιμες. Και αυτό που έχει επικρατήσει στη βιβλιογραφία είναι η βενιζελική αφήγηση. Όταν μιλάμε για τις εκλογές αυτές, τις διαπραγματευόμαστε μέσα από το πρίσμα της ήττας και όχι της νίκης. Η παραδοξότητα είναι ότι αυτό που προβάλλεται είναι ο χαμένος των εκλογών, η ήττα του Βενιζέλου. Αυτό συμβαίνει, γιατί είχε προηγηθεί η Συνθήκη των Σεβρών (28 Ιουλίου/10 Αυγούστου 1920), η τεράστια δηλαδή διπλωματική επιτυχία του Βενιζέλου, η οποία εκπλήρωνε τους πόθους του ελληνικού αλυτρωτισμού. Ο Βενιζέλος, όπως ο ίδιος ανέφερε στην προεκλογική του δραστηριότητα, δεν ήταν αυτός που καλλιέργησε τις προσδοκίες της Μεγάλης Ιδέας, ήταν όμως αυτός ο οποίος υπηρέτησε το ιδεολογικό αυτό ρεύμα με τον επιτυχέστερο τρόπο. Αυτή λοιπόν η χωρίς προηγούμενο διπλωματική επιτυχία της Ελλάδας των δύο ηπείρων και των πέντε θαλασσών θεωρήθηκε από τον ίδιο τον Βενιζέλο πως θα του εξασφάλιζε την εκλογική νίκη.¹ Η πεποίθηση αυτή αναπαράχθηκε και στη βιβλιογραφία που ακολούθησε.

Νικητής αναδείχθηκε η Ηνωμένη Αντιπολίτευση, συνασπισμός των αντιβενιζελικών κομμάτων, με επικεφαλής τον Δημήτριο Γούναρη. Η νίκη ήταν ευρύτατη και αφορούσε τόσο τις έδρες όσο και τη λαϊκή ψήφο.² Ο Βενιζέλος, όπως και πολλά ηγετικά στελέχη του Κόμματος Φιλελευθέρων,

1. Βλ. Κωνσταντίνος Ζαβιτσιάνος, *Αι αναμνήσεις του εκ της ιστορικής διαφωνίας Βασιλέως Κωνσταντίνου και Ελευθερίου Βενιζέλου, όπως την έζησε, 1914-1922* (Αθήνα: χ.ε., 1947), σσ. 82-90.

2. Βλ. Ηλίας Νικολακόπουλος, «Οι εκλογές 1910-1920. Ελευθέριος Βενιζέλος: Από το θρίαμβο στην ήττα», στο Βασίλης Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού, 1770-2000* (Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, 2003), τ. 6, σσ. 36-40.

δεν κατάφερε καν να βγει βουλευτής. Τέσσερις μέρες μετά τις εκλογές με διάγγελμα στον ελληνικό λαό δημοσιοποίησε την απόφασή του να εγκαταλείψει την πολιτική ζητώντας από το κόμμα του και τους οπαδούς του να σεβαστούν τη λαϊκή ετυμηγορία. Κατόπιν, όρισε διάδοχό του στο κόμμα τον Παναγιώτη Δαγκλή και αναχώρησε από την Ελλάδα με τη θαλαμηγό *Νάρκισσος* των αδελφών Εμπειρίκου, την οποία είχε χρησιμοποιήσει και στις προεκλογικές του περιόδους για τη μετακίνησή του.

Τρία είναι τα θέματα της σημερινής προσέγγισης: α) η ένταξη του στιγμιαίου γεγονότος των εκλογών στο ιστορικό της πλαίσιο και η σχέση του με την ιστοριογραφία, β) η θεματολογία του προεκλογικού λόγου του Ελευθέριου Βενιζέλου και γ) οι ερμηνείες της ήττας. Ο ρόλος του ιστορικού είναι να αναζητεί το νήμα που συνδέει γεγονότα, αντιλήψεις και συναισθήματα και να προσφέρει μια νέα και ανατρεπτική ματιά στη διαλεκτική των γεγονότων. Σκοπός δεν είναι η αναπαραγωγή παγιωμένων αντιλήψεων, αλλά η επαναδιαπραγμάτευση.

ΕΚΛΟΓΕΣ 1920: ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΟΓΡΑΦΙΑ

Η δεύτερη δεκαετία του εικοστού αιώνα είναι μια περίοδος πολέμων και μετασχηματισμών στη νεωτερικότητα. Κυριαρχεί η άμετρη βία. Ο Μεγάλος Πόλεμος, ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος, μεταβάλλει το χάρτη της Ευρώπης και στη θέση των αυτοκρατοριών αναδύονται νέα έθνη-κράτη. Η Συνδιάσκεψη των Βερσαλλιών το 1919 και η δημιουργία της Κοινωνίας των Εθνών υποτίθεται ότι θα μειώσουν τις εντάσεις και θα δημιουργήσουν ένα πλαίσιο ειρήνης. Στην πραγματικότητα, οι ειρηνοποιοί δημιούργησαν έναν κόσμο με υποβόσκουσες εντάσεις σε εδαφικά ζητήματα και καταπιεσμένους εθνικισμούς. Η αρχή, ωστόσο, που επικράτησε ήταν μια νέα Ευρώπη με δημοκρατικούς θεσμούς και κοινοβουλευτισμό. Η δημοκρατία έγινε το πρότυπο παντού εκτός από τη Ρωσία και τη μετέπειτα Σοβιετική Ένωση.

Στην Ελλάδα η δεκαετία αυτή βιβλιογραφικά χαρακτηρίζεται ως η «δεκαετία του Βενιζέλου». Το ιστορικό εκκρεμές στράφηκε προς την πλευρά του Βενιζέλου, ο οποίος επικράτησε στην ελληνική πολιτική σημειώνοντας σημαντικές επιτυχίες. Η εποχή ήταν τέτοια που άλλοτε λειτούργησε ως πολιτικός και άλλοτε ως πολεμικός ηγέτης. Στη μικροκοινωνία της Κρήτης, η οποία έπαιξε το ρόλο του εργαστηρίου της πολιτικής, ο Βενιζέλος είχε υπηρετήσει και τους δύο ρόλους. Αποδεχόμενος την πρόσκληση του Στρα-

τιωτικού Συνδέσμου το 1909 εναρμονίστηκε και ηγήθηκε του αιτήματος για «ανόρθωση», για εκσυγχρονισμό της πολιτικής ζωής. Η συμμετοχή της Ελλάδας στη Βαλκανική Συμμαχία ήταν αποτέλεσμα της πολιτικής και διπλωματικής του ευstroφίας. Με τους Βαλκανικούς Πολέμους η Ελλάδα διπλάσιασε την επιρράθειά της. Στην ιστοριογραφία επίσης κυριάρχησε η βενιζελική παραγωγή. Από την άλλη, οι ιστορικές αφηγήσεις των Ζαβιτσιάνου, Δαφνή, Βεντήρη επέβαλλαν με τη γοητευτικότητα και τον γεγονοτολογικό πλούτο τους τη βενιζελική εκδοχή της Ιστορίας.

Το 1915, εξαιτίας των αντιχρουνόμενων αντιλήψεων για την εξωτερική πολιτική της χώρας και τη συμμετοχή της ή μη στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, εκδηλώθηκε ο Εθνικός Διχασμός. Οι δύο πόλοι προσωποποιήθηκαν στον Βενιζέλο και στον βασιλιά Κωνσταντίνο. Το σχίσμα αυτό αποτέλεσε τη βασική πολιτική διαίρεση ως το 1936 και διαιρείται σε δύο φάσεις. Η πρώτη εκτείνεται από το 1915 ως το 1922 ενώ η δεύτερη από το 1922 ως το 1936. Οι εκλογές του 1920 είναι ένα επεισόδιο της πρώτης, της πολεμικής φάσης του Διχασμού. Στις εκλογές αυτές αποκρυσταλλώθηκαν οι δύο παρατάξεις, που θα πρωταγωνιστήσουν τα επόμενα χρόνια, η βενιζελική παράταξη με κύριο εκφραστή το Κόμμα Φιλελευθέρων και η φιλοβασιλική παράταξη με κυριότερο κομματικό φορέα το Λαϊκό Κόμμα του Δ. Γούναρη.

ΘΕΜΑΤΟΛΟΓΙΑ ΠΡΟΕΚΛΟΓΙΚΟΥ ΛΟΓΟΥ

Παρά το γεγονός ότι οι εκλογές του 1920 είναι ένα από τα σημαντικότερα κεφάλαια του ελληνικού εικοστού αιώνα, η ιστοριογραφική παραγωγή δεν έχει αναδείξει την προεκλογική δραστηριότητα και τον προεκλογικό πολιτικό λόγο του Βενιζέλου. Το εύρημα αυτό ήταν αναπάντεχο. Ακόμη και οι πρόσφατοι βιογράφοι του Βενιζέλου το παραβλέπουν, χωρίς να δίνουν μια εξήγηση γι' αυτό. Είναι μια έλλειψη, η οποία θα πρέπει να αποκατασταθεί, γιατί είναι ένα πεδίο, το οποίο έχει να προσφέρει σημαντικά στην κατανόηση του γεγονότος.

Τρία ήταν τα θέματα που κυριάρχησαν στην προεκλογική ατζέντα του Βενιζέλου: η Συνθήκη των Σεβρών, το θέμα του βασιλικού θώκου και τα ζητήματα της εσωτερικής πολιτικής. Ο Βενιζέλος εγκαινίασε την προεκλογική του εκστρατεία στην Πάτρα, στην πόλη του αντιπάλου του, του Δ. Γούναρη. Εκεί, σχεδόν αποκλειστικά, αναφέρθηκε στη Συνθήκη των Σεβρών τόσο ως προς τα οφέλη της όσο και ως δικαίωση της μετά το 1915 πολιτικής

του.³ Στην ομιλία του στην Αθήνα τοποθετήθηκε ως εξής για τη μεγάλη του διπλωματική επιτυχία:

«Οι κληρονομικοί ημών εχθροί, Τούρκοι και Βούλγαροι, κείνται κατά γης. Η Βουλγαρία απεμακρύνθη του Αιγαίου Πελάγους, η Τουρκία παύει να είνε ευρωπαϊκή δύναμις. Ενώ η παραμονή των Τούρκων εις την Κωνσταντινούπολιν είνε εξηρημένη από όρους, τα σύνορά μας έφθασαν εις απόστασιν από της Κωνσταντινουπόλεως όση είνε η απόστασις μεταξύ Πειραιώς και Τατοΐου. Η Προποντίς και ο Εύξεινος Πόντος λούουν τα κράσπεδα της Ελλάδος. Υπερέβημεν το Αιγαίον και εθέσαμεν τον πόδα επί της Μικράς Ασίας. Ο δικέφαλος αετός ως έμβλημα εθνικόν ανταποκρίνεται και πάλιν προς τα πράγματα. Ο στρατός μας εντολόχορος του ευρωπαϊκού πολιτισμού επιβάλλει εις τους Τούρκους την εκτέλεσιν της ειρήνης των Σεβρών».⁴

Η διαπραγμάτευση αυτή, πέρα από ότι απευθυνόταν στο θυμικό της πραγματώσεως της Μεγάλης Ιδέας, είχε και ένα δεύτερο στόχο πολύ συγκεκριμένο: Έπληττε τον βασιλιά Κωνσταντίνο και τις αντιβενιζελικές δυνάμεις, που είχαν στοιχηθεί μαζί του το 1915. Απονομιμοποιούσε τα ηθικά ερείσματα του Κωνσταντίνου, ο οποίος είχε ταχθεί με τους ηττημένους του πολέμου. Το θέμα της επιστροφής του Κωνσταντίνου, το οποίο έθετε η αντιπολίτευση, είχε προκύψει, καθώς ο βασιλικός θώκος είχε χηρέψει, ύστερα από τον αιφνίδιο θάνατο του βασιλιά Αλέξανδρου, λίγες μόλις μέρες πριν από τις εκλογές.

Το κράτος είναι το μεγάλο διακύβευμα κάθε εκλογικής αναμέτρησης και κάθε κόμματος εξουσίας. Ο Βενιζέλος ποτέ δεν το αντιμετώπισε ως διαχειριστική ή τεχνοκρατική μηχανή. Αντίθετα, από το 1910 αναζήτησε έναν ουσιαστικότερο, συγκριτικά με την προ 1909 εποχή, παρεμβατικό δηλαδή, ρόλο του κράτους στην οικονομία και στη ρύθμιση των κοινωνικών σχέσεων. Τα πρότυπα του Βενιζέλου ήταν το πολιτικό πρόγραμμα του Φιλελεύθερου Κόμματος (Asquith, Lloyd George) της Μεγάλης Βρετανίας και αυτό των Γάλλων ριζοσπαστών (Emile Durkheim, Charles Gide). Η πολιτική φιλοσοφία

3. Ελευθέριος Βενιζέλος, Προεκλογική ομιλία στην Πάτρα, 22/10/1920, στο Στέφανος Ι. Στεφάνου (επιμ.), *Ελευθερίου Βενιζέλου: Τα κείμενα* (Αθήνα: Λέσχη Φιλελευθέρων, 1981), τ. Γ', σσ. 67-72.

4. Ελευθέριος Βενιζέλος, Προεκλογική ομιλία στην Αθήνα, στο *Η Καθημερινή*, 30/10/1920.

και στοχοθεσία του Βενιζέλου ανιχνεύεται στις εξαγγελίες του τη διετία 1910-1912 υπό τον γενικό όρο «ανόρθωσις». Πρόκειται για έναν συνδυασμό οικονομικού φιλελευθερισμού και κοινωνικής δικαιοσύνης. Κατά την προεκλογική περίοδο ο Βενιζέλος ανέπτυξε τις κεντρικές πτυχές της ως τότε πολιτικής του στην οικονομία, στην εργατική νομοθεσία, στην εκπαίδευση, στην αγροτική πολιτική, στις επικοινωνίες, στη χωροφυλακή, στη φορολογία.⁵ Ο μεταρρυθμιστικός φιλελευθερισμός του στις εκλογές του 1920 αποκτά ακόμη μεγαλύτερη ιδεολογική διάσταση, καθώς η Ευρώπη είχε ήδη μπει σε αυτό που ο Eric Hobsbawm έχει ονομάσει ως εποχή των μεγάλων πολιτικών ανατροπών, που ξεκινά με την Οκτωβριανή Επανάσταση, το 1917. Στο Βόλο ο Βενιζέλος θα υπερασπιστεί την επιλογή της μεταρρύθμισης του κράτους έναντι των κηρυγμάτων του κομμουνισμού:

«Αλλ' αξιούμεν ότι η βελτίωσις αυτή δεν δύναται να επέλθῃ ἄλλως παρά δια της βαθμιαίας εξελίξεως, δια της βαθμιαίας δράσεως του κράτους του εθνικού, ουχί της καταλύσεως του κράτους και της ιδρύσεως ἐπὶ των ερειπίων αὐτοῦ του Κοινωνισμού ἢ του Σοβιετισμοῦ».⁶

ΕΡΜΗΝΕΙΣ ΤΗΣ ΗΤΤΑΣ

Ο Βενιζέλος, αναμφισβήτητα, δεν περίμενε το αποτέλεσμα των εκλογών. Την απόφαση για την προκήρυξη τους την πήρε αμέσως μετά την υπογραφή της Συνθήκης των Σεβρών. Από το 1915 και μετά είχαν αρχίσει να παγιώνονται οι δύο «κόσμοι» του Διχασμού. Η πλήρης επικράτηση του Βενιζέλου τον Ιούνιο του 1917 με την στρατιωτική παρέμβαση των συμμάχων και η εκθρόνιση του Κωνσταντίνου είχαν διαμορφώσει ένα ιδιότυπο ένα ιδιότυπο ημι-κοινοβουλευτικό καθεστώς. Για να αποφύγει τη διενέργεια νέων εκλογών σε καιρό πολέμου, ο Βενιζέλος επέλεξε τη νεκρανάσταση της Βουλής που είχε εκλεγεί στις 31 Μαΐου 1915, γνωστή ως «Βουλή των Λαζάρων». Η θητεία

5. Βλ. «Οι προεκλογικοί λόγοι του Ε. Βενιζέλου», στο Εθνικός Κήρυξ, *Αγορεύσεις του ελληνικού κοινοβουλίου, 1909-1956* (Αθήνα: Εθνικός Κήρυξ, 1958), τ. Ε', σσ. 439-442.

6. Ελευθέριος Βενιζέλος, Προεκλογική ομιλία στον Βόλο, 28/10/1920, στο Στέφανος Ι. Στεφάνου (επιμ.), *Ελευθερίου Βενιζέλου: Τα κείμενα* (Αθήνα: Λέσχη Φιλελευθέρων, 1981), τ. Γ', σσ. 96-103.

της Βουλής αυτής έληγε στις 31 Μαΐου 1919. Ο πόλεμος είχε τελειώσει και ο ελληνικός στρατός είχε αποβιβαστεί στη Σμύρνη στις 2 Μαΐου 1919. Η αντιπολίτευση πίεζε για εκλογές. Παρ' όλα αυτά ο Βενιζέλος διατήρησε τη Βουλή με τρία αναγκαστικά διατάγματα αρνούμενος να προκηρύξει εκλογές, πριν τελειώσουν οι διαπραγματεύσεις με τους νικητές του πολέμου στο Συνέδριο της Ειρήνης.

Αυτός που αμφισβήτησε την επιλογή του Βενιζέλου να διεξάγει εκλογές στη συγκεκριμένη χρονική συγκυρία ήταν ο Γεώργιος Καφαντάρης.⁷ Ο Βενιζέλος όμως δε συμμεριζόταν τις ανησυχίες αυτές, καθώς οι εκλογές φάνταζαν ως μια γιορτή, που ο ίδιος θα θριάμβευε. Με πικρία αντιμετώπισε το αποτέλεσμα. Αυτή είναι η λέξη που χρησιμοποιεί στο διάγγελμα της 4^{ης} Νοεμβρίου 1920. Η ερμηνεία του Βενιζέλου για την ήττα του ήταν πως επρόκειτο για «παροδική πλάνη του ελληνικού λαού».⁸

Την ίδια αντίληψη υιοθέτησε και η βενιζελική βιβλιογραφική παραγωγή. Η ερμηνεία διαन्हίστηκε με όρους όπως «η μοιραία 1^η Νοεμβρίου».⁹ Διαμορφώθηκε ένας βενιζελικός μύθος, που μετέθετε την ευθύνη της ήττας στους αντιπάλους, στο λαό που εξαπατήθηκε, στην κουλτούρα του «μωραϊτισμού», στον αναπάντεχο θάνατο του βασιλιά Αλέξανδρου και στις ιδιομορφίες του εκλογικού συστήματος. Με αυτές τις στερεοτυπικές σεκάνς ερμηνεύθηκε το εκλογικό αποτέλεσμα υποτιμώντας όμως την πραγματικότητα, που ήταν πιο πολύπλοκη.

Η ιστορική ματιά οφείλει να δει και τον άλλο «κόσμο» του Διχασμού. Το αντεπιχείρημα για τον «μωραϊτισμό» το αντλούμε από την *Καθημερινή*:

«Η Πελοπόννησος, η αγωνισθείσα και συκοφαντηθείσα, η Πελοπόννησος, της οποίας τα τέκνα εδιπλάσιασαν δια δευτέραν φοράν την Ελλάδα δια να δοξασθούν άλλοι και αυτή να υβρισθή».¹⁰

7. Γεώργιος Καφαντάρης, Επιστολή στον Ε. Βενιζέλο, 20/9/1920, στο Μιχάλης Σταφυλάς, *Γεώργιος Καφαντάρης: Μια ζωή στις επάλξεις της Δημοκρατίας* (Αθήνα: Πανευρυτανική Ένωση, 1009), σ. 121.

8. Ελευθέριος Βενιζέλος, Επιστολή στον Hubert Pernot, 17/12/1920, στο Μ. Ι. Μανούσκακας, «Ανέκδοτα γράμματα του Ελευθερίου Βενιζέλου στον Hubert Pernot (1920-1928)», Θάνος Βερέμης – Οδυσσέας Δημητρακόπουλος (επιμ.), *Μελετήματα γύρω από τον Βενιζέλο και την εποχή του* (Αθήνα: Φιλιππότης, 1980), σ. 644.

9. Στέφανος Ι. Στεφάνου, *Ελευθέριος Βενιζέλος: Πλαστοουργός ιστορίας* (Αθήνα: χ.ε., 1977), σσ. 159-167.

10. Βλ. *Η Καθημερινή*, 21/9/1920.

Ο Βενιζέλος έχοντας το βλέμμα του στραμμένο στους ξένους ηγέτες και στις γεωπολιτικές μεταβολές είχε αποκοπεί από την ελληνική πραγματικότητα. Η διακυβέρνηση της τριετίας 1917-1920 ήταν αυταρχική. Οι ηγέτες της αντιπολίτευσης ήταν σε εξορία στο εξωτερικό, υπήρχε λογοκρισία στον τύπο, υποβόσकुουσα βία, αποκλεισμοί, βιαιοπραγίες και φόνοι. Η συμπεριφορά του κράτους προκαλούσε απέχθεια και απώθηση. Η *Καθημερινή* σχολιάζει για παράδειγμα τι σημαίνει βενιζελισμός:

«Ο βενιζελισμός, αίρεσις μισαλόδοξος και αμαρτωλός, ουδενός μη βενιζελικού ανέχεται την ύπαρξήν. [...] Αντιδραστικός, αυτός, ως οργάνωσις και αναρχικός ως κράτος. Και ως κόμμα ανελεύθερος, κατασιχνύνων τον τίτλον του κόμματος των Φιλελευθέρων».¹¹

Ταυτόχρονα, είχε καλλιεργηθεί ένα ισχυρότατο φιλοβασιλικό ρεύμα υπέρ της επιστροφής του Κωνσταντίνου. Υποτιμήθηκε επίσης το ανθρώπινο κόστος του πολέμου, αλλά και η δυναμική της οργάνωσης του αντιβενιζελισμού μέσω των Επιστράτων και των λαϊκών πολιτικών συλλόγων. Μια εξαιρετική κριτική των εκλογών αποτυπώνεται στην επιστολή που λαμβάνει ο Βενιζέλος από τον Η. Λιακόπουλο στις 28/11/1920, η οποία περιέχεται σε έκδοση της Λέσχης Φιλελευθέρων με έγγραφα για τον Βενιζέλο σε επιμέλεια του Φαίδωνα Μπουμπουλίδη. Στην επιστολή αυτή διαβάζουμε ενδεικτικά:

«Ο ελληνικός λαός αναντιρρήτως ήτο μεθ' υμών μέχρι του έτους 1916, ενώ ταυτοχρόνως ήτο αφωσιωμένος και εις τον Κωνσταντίνον. [...] Η εγκατάσταση Υμών εν Αθήναις κατά το 1917 ήτο στιγμή κρίσιμος. Εάν τότε εκηρύσσετο γενική λήθη και αμνηστεία, πιθανόν να ελησμονούντο και μίσση και εχθρότητες. [...] Το Κόμμα ηκολούθησε την γραμμήν της μονομερούς επικρατήσεως και επιβολής. [...] Όλα ταύτα επί τριετίαν παραινόμενα απετέλεσαν όγκον παρεκτροπών...».¹²

11. Βλ. *Η Καθημερινή*, 21/9/1920.

12. Η. Λιακόπουλος, Επιστολή στον Ε Βενιζέλο, 28/11/1920, στο Φαίδων Κ. Μπουμπουλίδης (επιμ.), *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και η πολιτική κατάσταση της Ελλάδος: Άγνωστα και ανέκδοτα έγγραφα των ετών 1920-1922 και 1934-1936* (Αθήνα: Λέσχη Φιλελευθέρων, 2000), σσ. 27-31.

ΦΩΤΟΓΡΑΦΙΕΣ

Τα αρχαιακά τεκμήρια προέρχονται από:

- Αρχείο Ελευθέριου Βενιζέλου, Λέσχη Φιλελευθέρων
- Αρχείο Γεώργιου Κ. Στεφαννάκη
- Αρχείο Ιωάννη Κ. Φίλανδρου

Προεκλογική ομιλία Ελευθέριου Βενιζέλου στον Βόλο, 26/10/1920

Ο Ελευθέριος Βενιζέλος αποχωρεί από την Ελλάδα, 4/11/1920

Ελευθέριος Βενιζέλος και Ισμέτ Ινονού στην Άγκυρα, 1930

*Ελευθέριος Βενιζέλος και Κεμάλ Ατατούρκ μετά την υπογραφή του
Ελληνοτουρκικού Συμφώνου Φιλίας στην Άγκυρα, 1930*

Ομιλία Ελευθέριου Βενιζέλου στο Ρέθυμνο, 20/1/1935

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

[illegible]

Εἰς ἑκατὸν ἑκατὰ σελήνας ἔχει ἀποσπῆδει ἐν τῇ ἡμέρᾳ
ὅτι ὁ κερματισμὸς ἀνέστη πάλιν. Ἐν Διόνυσῳ οὐ ἐκφάνη
καὶ ἀλλοῖς ἐν ἑκαστῷ ἐκτετακμένῳ οἱ ἄλλοι

dă' ve' ze'te' pe'p'o'i az' t'e' cu
ze'p'i. h' l'a'u'e'te' d'e' se'p'e-
st'o'u'e' z'o' s'e'y'o'u'e'u'a' adu'
z'o'u'e' co'u'p'e'u'a' d'e' d'u' d'e'
d'e'u' v'o'u'f'u'e'r'e't'e' z' t'e'te'
o'd'e'i'p'o's u'o'b'e'r'u'l'e'u'a' cu'ver'
s'a'p'o's e'u'e' u'o'b'e'l'o'r' v'e' cu-
l'e'p'h'o'd'e's.

Κι ἐν Μοσχίδου νερῶν
 βαρύτερον αὐτὸ αὐτὴν εἶδον.
 Ὁ Γερμανικὸς, ἐν Τερῶν
 βῶν ἀποκλινεῖς ἐν τῇ βῶν
 μῶν. Ἐν Μοσχίδου νερῶν
 ἀποκλινεῖς ἐν τῇ βῶν

ὅτι οὗτοι οὐκ ἐστὶν οἱ ἀνθρώποι τῶν ἀγαθῶν
ἐπιπολεῖται κατὰ ἐνδοξον.

Τὸν οὖν σὺν τῇ ἀποστολῇ οὐδὲ
κεῖθεν παύσαντες τῇ ἐδουλεύσας
πλεον τοῦ ἀποστόλου οὐκ ἐν
ἀποστόλῃ οὐδὲ τῇ μετὰ τὴν
ἐκδοχήν.

Τὸν οὖν σὺν τῇ ἀποστολῇ

Γεωργίου

Φίλτατε Γεώργιε,

Όπως είχα ειπεί εις την Μαρίαν να σου γράψη εις απάντησιν σχετικής ερωτήσεως σου η έλευσις σου προ των εκλογών θα αποβή πολύτιμος ενίσχυσις δια τον συνδυασμόν μας του νομού Ρεθύμνης. Νομίζω δε προτιμότερον να μας έλθεις κατά το Πάσχα, αφού εν τοιαύτη περιπτώσει θα ήσαι υποχρεωμένος να επιστρέψεις πάλιν εις Κύπρον δια τας εξετάσεις, αλλά να μείνης αυτού μέχρι των αρχών Μαΐου ότε να κατέλθης δια να ευρίσκεσαι εις Μυλοπόταμον προς της 15 Μαΐου τουλάχιστον.

Τα έν Ρεθύμνη βαίνουνσι πολύ καλώς. Τα Λειβάδια διηρέθησαν, ο δήμαρχος λειβαδιών ετάχθη με την αντιπολίτευσιν, ο αδελφός του δε Β. Μαρής θα περιληφθεί εις τον συνδυασμόν μας. Η διάσπασις αυτή των λειβαδιών επιτρέπουσι και εις τους λοιπούς ψήφους μας του δήμου Γαράζου ν' ασκήσουν το εκλογικόν των δικαίωμα, γνωρίζεις πόσην σπουδαιότητα έχει, δυναμένην αυτή και μόνη να μας διασφαλίση ισοψηφίαν εις την επαρχίαν Μυλοποτάμου.

Κατά την διάρκειαν της εν Ρεθύμνης τετραημέρου διαμονής μου προσήλθε και μοι edήλωσε πολιτικήν φιλίαν και ο δήμαρχος Βρυσινάϊων Παν. Βογιατζάκης. Επίσης δε συνεδέσθη δια πνευματικής συγγενείας με τον εκ Ρεθύμνης έμπορον κ. Τίτον Λίτιναν (;), βαπτίσας νεογέννητον τέκνον του. Το ρεύμα υπέρ της αντιπολιτεύσεως είναι τοιούτον ώστε και ο Κυρ. Κελαειδής προσήλθε ζητών να περιληφθή εις τον αντιπολιτευόμενον συνδυασμόν. Ατυχώς ο Ανδρεαδάκης τον αποκρούει, καίτοι δε μου υπεσχέθη επιτέλους ότι θα προσπαθήσῃ να πείσῃ τους εν Αμερική φίλους να δεχθώσι την σύμπραξιν του Κελαειδή, αμφιβάλλω αν ειλικρινώς θα επιδιώξῃ τούτο. Οι λοιποί φίλοι πάντως εν οἷς και ο Νικ. Κελαειδής δέχονται προθύμως την σύμπραξιν τούτων. Αλλά και ... τούτου ο Δημητρακάκης προτείνει να υποστηρίξῃ τον συνδυασμόν μας αν εις αυτόν περιληφθῇ ο Αδάμ Βαβουράκης και άλλος ένας φίλος του εκ της επαρχίας Ρεθύμνης. Και ο μεν ημέτερος Ιω. Βαβουράκης υποχρεεί υπέρ του Αδάμ, δεν γνωρίζω όμως αν θα γίνη δυνατόν να περιληφθῇ εις τον συνδυασμόν και φίλος του Δημοτρακάκη εκ Ρεθύμνης (επαρχίας) και οι φίλοι μας φαίνονται εκεί διατεθειμένοι να φανούν πολύ ενδοτικοί.

Επί πλέον λέγεται σοβαρώς ότι ο Κεφαλογιάννης αρνείται να κατέλθῃ εκ Παρισίων δια να λάβῃ μέρος εις τα εκλογάς. Εν τοιαύτη δε περιπτώσει και ο Λογουδάκης edήλωσεν επισήμως ότι δεν θα θέσῃ υποψηφιότητα και τότε σοβαρός κυβερνητικός συνδυασμός είναι αδύνατον να καταρτισθῇ.

Και εκ Λασσιθίου υπάρχουν τελευταίον πολύ καλαί ειδήσεις. Ο Γιαννικάκης εν Ιεράπετρα προσήλθεν εις τα τάξεις μας. Εκ Βιάννου όπως πέρυσι επλειοψήφισαν οι αντίπαλοι κατά 1300 ψήφους – των ημέτερων λαβόντων μόνον 300 ψήφους – φέτος ελπίζεται ότι δεν θα μειοψηφίσωμεν περισσότερον των 100 ψήφων, εκτεθεμένων ως υποψηφίων μας του Εμ. Παπαϊωάννου και του Β. Βλαζουνάκη ή Π. Κονδυλάκη. Εν Μεραμπέλω δε ο Μπετούρας (;) εκ Κρήτης δηλοί ότι δέχεται να μετάσχη εις τον συνδυασμόν της αντιπολιτεύσεως αν δεχθή να εκτεθή και ο κ. Μιχ. Σφακιανάκης.

Ούτως αι απόψεις των εκλογών παρίστανται πολύ ευοίωνοι.

Σου στέλνω ταχυδρομικώς ... φύλλον της Εθνικής περιέχον το πολιτικόν μας πρόγραμμα δια τας μέλλουσας εκλογάς.

Σε ασπάζομαι ολοψύχως,
Ελευθέριος Βενιζέλος

ΣΥΝΔΡΟΜΑΙ			
ΔΙΑ ΤΗΝ ΓΛΩΣΣΑΝ	ΦΡΑΓΝΑ	25	
ΔΙΑ ΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ	ΦΡΑΓΝΑΙ	24	
ΔΙΑ ΤΟ ΕΥΤΕΡΙΝΟΝ	ΦΕΛΙΝΙΑ	24	

Οι Κωνσταντινίτις πράκτορες διεξήγαγαν χθές, επί παρὰ τῆς θαλάσσης τῆς Α. Β. τοῦ Ἀγγλοῦ πρεσβευτοῦ, δι' ἡν διαπίστωσαν ἀπᾶν ἐπὶ τὴν περί τοῦ Κωνσταντίνου ἀδελφὸν ἀνέκδοτον τῆς Προτεκτικῆς Κυβερνήσεως, ἡ Ἀγγλική πρεσβεσία ἦλθεν ἐν τούτοις εἰς ἀσκήν ματὶ τοῦ ἀρχιεπὶ τῆς συναξαρχομένης Ἀντιπολιτείας, ὅς ἐπακούει ἔχον κατ' οἶκον εἰς τὴν γκαρσονιὴν τῆς. Τῆς ὁδὸν ἐπιστρέφοντα ταύτης ἰσχυρὸν εὐχέσθη, μεταβῆναι ἐπὶ ἀποστολὴν ἐκαστάκων. Οὐκ ἐκείσερον Τύπος χρονοῖται ἐπὶ τῆς διαδόχου ταύτης τῶν λόγων Ἐγκρίθη, ὅτις εὐχέσθητι, ἢ ὁδὸν, εἰς τὴν πολιτικὴν συνάντησιν μαζὶ τὸ ἴδιον.

[illegible][illegible][illegible]

10. <i>Ellipsen</i>, <i>zwei</i> <i>Bedeutungen</i> <i>sind</i> <i>in</i> <i>der</i> <i>Mathematik</i> <i>und</i> <i>in</i> <i>der</i> <i>Physik</i> <i>von</i> <i>großer</i> <i>Bedeutung</i>. <i>Die</i> <i>erste</i> <i>Bedeutung</i> <i>ist</i> <i>die</i> <i>geometrische</i> <i>Ellipse</i>, <i>die</i> <i>zweite</i> <i>ist</i> <i>die</i> <i>physikalische</i> <i>Ellipse</i>.	11. <i>Die</i> <i>physikalische</i> <i>Ellipse</i> <i>ist</i> <i>die</i> <i>Bahn</i> <i>eines</i> <i>Kometen</i> <i>oder</i> <i>eines</i> <i>Planeten</i> <i>um</i> <i>die</i> <i>Sonne</i>. <i>Die</i> <i>geometrische</i> <i>Ellipse</i> <i>ist</i> <i>die</i> <i>Summe</i> <i>der</i> <i>Abstände</i> <i>von</i> <i>zwei</i> <i>Punkten</i> <i>zu</i> <i>einem</i> <i>Punkt</i>.	12. <i>Die</i> <i>physikalische</i> <i>Ellipse</i> <i>ist</i> <i>die</i> <i>Summe</i> <i>der</i> <i>Abstände</i> <i>von</i> <i>zwei</i> <i>Punkten</i> <i>zu</i> <i>einem</i> <i>Punkt</i>. <i>Die</i> <i>geometrische</i> <i>Ellipse</i> <i>ist</i> <i>die</i> <i>Summe</i> <i>der</i> <i>Abstände</i> <i>von</i> <i>zwei</i> <i>Punkten</i> <i>zu</i> <i>einem</i> <i>Punkt</i>.	13. <i>Die</i> <i>physikalische</i> <i>Ellipse</i> <i>ist</i> <i>die</i> <i>Summe</i> <i>der</i> <i>Abstände</i> <i>von</i> <i>zwei</i> <i>Punkten</i> <i>zu</i> <i>einem</i> <i>Punkt</i>. <i>Die</i> <i>geometrische</i> <i>Ellipse</i> <i>ist</i> <i>die</i> <i>Summe</i> <i>der</i> <i>Abstände</i> <i>von</i> <i>zwei</i> <i>Punkten</i> <i>zu</i> <i>einem</i> <i>Punkt</i>.	14. <i>Die</i> <i>physikalische</i> <i>Ellipse</i> <i>ist</i> <i>die</i> <i>Summe</i> <i>der</i> <i>Abstände</i> <i>von</i> <i>zwei</i> <i>Punkten</i> <i>zu</i> <i>einem</i> <i>Punkt</i>. <i>Die</i> <i>geometrische</i> <i>Ellipse</i> <i>ist</i> <i>die</i> <i>Summe</i> <i>der</i> <i>Abstände</i> <i>von</i> <i>zwei</i> <i>Punkten</i> <i>zu</i> <i>einem</i> <i>Punkt</i>.
--	---	--	--	--

[illegible][illegible]

1980-1981
 1982-1983
 1984-1985
 1986-1987
 1988-1989
 1990-1991
 1992-1993
 1994-1995
 1996-1997
 1998-1999
 2000-2001
 2002-2003
 2004-2005
 2006-2007
 2008-2009
 2010-2011
 2012-2013
 2014-2015
 2016-2017
 2018-2019
 2020-2021
 2022-2023
 2024-2025
 2026-2027
 2028-2029
 2030-2031
 2032-2033
 2034-2035
 2036-2037
 2038-2039
 2040-2041
 2042-2043
 2044-2045
 2046-2047
 2048-2049
 2050-2051
 2052-2053
 2054-2055
 2056-2057
 2058-2059
 2060-2061
 2062-2063
 2064-2065
 2066-2067
 2068-2069
 2070-2071
 2072-2073
 2074-2075
 2076-2077
 2078-2079
 2080-2081
 2082-2083
 2084-2085
 2086-2087
 2088-2089
 2090-2091
 2092-2093
 2094-2095
 2096-2097
 2098-2099
 2100-2101
 2102-2103
 2104-2105
 2106-2107
 2108-2109
 2110-2111
 2112-2113
 2114-2115
 2116-2117
 2118-2119
 2120-2121
 2122-2123
 2124-2125
 2126-2127
 2128-2129
 2130-2131
 2132-2133
 2134-2135
 2136-2137
 2138-2139
 2140-2141
 2142-2143
 2144-2145
 2146-2147
 2148-2149
 2150-2151
 2152-2153
 2154-2155
 2156-2157
 2158-2159
 2160-2161
 2162-2163
 2164-2165
 2166-2167
 2168-2169
 2170-2171
 2172-2173
 2174-2175
 2176-2177
 2178-2179
 2180-2181
 2182-2183
 2184-2185
 2186-2187
 2188-2189
 2190-2191
 2192-2193
 2194-2195
 2196-2197
 2198-2199
 2200-2201
 2202-2203
 2204-2205
 2206-2207
 2208-2209
 2210-2211
 2212-2213
 2214-2215
 2216-2217
 2218-2219
 2220-2221
 2222-2223
 2224-2225
 2226-2227
 2228-2229
 2230-2231
 2232-2233
 2234-2235
 2236-2237
 2238-2239
 2240-2241
 2242-2243
 2244-2245
 2246-2247
 2248-2249
 2250-2251
 2252-2253
 2254-2255
 2256-2257
 2258-2259
 2260-2261
 2262-2263
 2264-2265
 2266-2267
 2268-2269
 2270-2271
 2272-2273
 2274-2275
 2276-2277
 2278-2279
 2280-2281
 2282-2283
 2284-2285
 2286-2287
 2288-2289
 2290-2291
 2292-2293
 2294-2295
 2296-2297
 2298-2299
 2300-2301
 2302-2303
 2304-2305
 2306-2307
 2308-2309
 2310-2311
 2312-2313
 2314-2315
 2316-2317
 2318-2319
 2320-2321
 2322-2323
 2324-2325
 2326-2327
 2328-2329
 2330-2331
 2332-2333
 2334-2335
 2336-2337
 2338-2339
 2340-2341
 2342-2343
 2344-2345
 2346-2347
 2348-2349
 2350-2351
 2352-2353
 2354-2355
 2356-2357
 2358-2359
 2360-2361
 2362-2363
 2364-2365
 2366-2367
 2368-2369
 2370-2371
 2372-2373
 2374-2375
 2376-2377
 2378-2379
 2380-2381
 2382-2383
 2384-2385
 2386-2387
 2388-2389
 2390-2391
 2392-2393
 2394-2395
 2396-2397
 2398-2399
 2400-2401
 2402-2403
 2404-2405
 2406-2407
 2408-2409
 2410-2411
 2412-2413
 2414-2415
 2416-2417
 2418-2419
 2420-2421
 2422-2423
 2424-2425
 2426-2427
 2428-2429
 2430-2431
 2432-2433
 2434-2435
 2436-2437
 2438-2439
 2440-2441
 2442-2443
 2444-2445
 2446-2447
 2448-2449
 2450-2451
 2452-2453
 2454-2455
 2456-2457
 2458-2459
 2460-2461
 2462-2463
 2464-2465
 2466-2467
 2468-2469
 2470-2471
 2472-2473
 2474-2475
 2476-2477
 2478-2479
 2480-2481
 2482-2483
 2484-2485
 2486-2487
 2488-2489
 2490-2491
 2492-2493
 2494-2495
 2496-2497
 2498-2499
 2500-2501
 2502-2503
 2504-2505
 2506-2507
 2508-2509
 2510-2511
 2512-2513
 2514-2515
 2516-2517
 2518-2519
 2520-2521
 2522-2523
 2524-2525
 2526-2527
 2528-2529
 2530-2531
 2532-2533
 2534-2535
 2536-2537
 2538-2539
 2540-2541
 2542-2543
 2544-2545
 2546-2547
 2548-2549
 2550-2551
 2552-2553
 2554-2555
 2556-2557
 2558-2559
 2560-2561
 2562-2563
 256

[illegible][illegible][illegible][illegible]

Εν Σμύρνη
Τη 25 Αυγούστου 1922

Αγαπητέ φίλε και αδελφέ κ. Ελευθέριε Βενιζέλε,

Επέστη η μεγάλη ώρα της μεγάλης εκ μέρους σας χειρονομίας. Ο Ελληνισμός της Μικράς Ασίας, το Ελληνικόν Κράτος αλλά και σύμπαν το Ελληνικόν Έθνος καταβαίνει πλέον εις τον Άδην από του οποίου καμμία πλέον δύναμις δεν θα δυνηθή να το αναβιβάση και το σώση.

Της αφαντάστου ταύτης καταστροφής βεβαίως αίτιοι είναι οι πολιτικοί και προσωπικοί σας εχθροί, πλην και Υμείς φέρετε μέγιστον της ευθύνης βάρος δια δύο πράξεις Σας.

Πρώτον διότι αποστείλατε εις Μ. Ασίαν ως Ύπατον Αρμοστήν ένα παράφρονα και εγωιστήν. Και δεύτερον διότι πρωτού αποπερατώσητε το έργον σας και θέσητε την κορωνίδα και το επιστέγασμα επί του ανεγερθέντος αφαντάστως ωραίου και μεγαλοπρεπούς δημιουργήματός Σας, της καταθέσεως των θεμελίων της περικλεσστάτης ποτέ Βυζαντινής μας Αυτοκρατορίας, είχατε την ατυχή και ένοχον έμπνευσιν να διατάξητε εκλογάς κατ' αυτάς ακριβώς τας παραμονάς της εισόδου Σας εις Κωνσταντινούπολιν και της καταλήψεως αυτής υπό του Ελληνικού Στρατού προς εκτέλεσιν – οίμι – δια παντός καταστραφείσης Συνθήκης των Σεβρών.

Αλλά γέγονεν ο γέγονεν.

Ακόμη όμως υπάρχει καιρός αν όχι να σωθή η Συνθήκη των Σεβρών, αλλά τουλάχιστον να μη καταστραφή τελείως το Ελληνικόν Έθνος δια της απωλείας ότι μόνον της Μ. Ασίας αλλά και της Θράκης και αυτής ίσως της Μακεδονίας.

Και επειδή οι καιροί ου μενετοί πλέον, έκρινα καθήκον και εμόν απαραίτητον να κυλίσω τον πίθον μου εν μέσω της γενικής κινήσεως της παγκοίνου εδώ συμφοράς μας και πρώτον μεν έγραψα με ημερομηνίαν 21 Αυγούστου προς τον επί του Ελληνικού θρόνου ευρισκόμενον Κωνσταντίνον να προβή εις τας μεγάλας αποφάσεις, εν αις πρωτίστην θεωρώ την ανάληψιν της πηδαιλουχίας του ελληνικού σκάφους παρά της πάγκοινων την ευρωπαϊκήν υπόληψιν κεκτημένης Σης κορυφής.

Την παράδοσιν της διοικήσεως του στρατού εις τους εκδιωχθέντας αξιωματικούς της Αμύνης, οι οποίοι γνωρίζουν πως ανασυντάσσεται καταστραμμένος στρατός και οδηγείται εις την νίκην και την άμεσον εντεύθεν εκδίωξιν Στεργιάδου και Χατζανέστη και άλλα σχετικά.

Επιστολή Χρυσόστομου Σμύρνης στον Ελευθέριο Βενιζέλο, 25/8/1922

Έκρινα δε προ παντός απαραίτητον εκ των φλογών της καταστροφής εν αις οδυνάται ο Μικρασιατικός Ελληνισμός, και ζήτημα είναι εάν όταν το παρόν μου γράμμα αναγιγνώσκεται υπό της Υμετέρας Εξοχότητος, αν ημείς πλέον υπάρχωμεν εν ζωή προοριζόμενοι – τις οίδε- κατ' ανεξερευνήτους βουλάς της Θείας Προνοίας εις θυσίαν και μαρτύριον, ν' απευθύνω την υστάτην ταύτην έκκλησιν προς την φιλογενή και μεγάλην ψυχήν Σας και να Σας είπω μόνο δύο λέξεις.

Εάν δια να σώσητε την Ελλάδα εκρίνατε καθήκον σας να προβήτε εις το επαναστατικόν κίνημα της Θεσσαλονίκης, μη διστάσητε τώρα να προβήτε εις εκατόν τοιαύτα κινήματα, ίνα σώσητε τώρα ολόκληρον τον απανταχού και ιδία τον μικρασιατικόν και θρακικόν Ελληνισμόν, ο οποίος τόσην θρησκευτικήν λατρείαν τρέφει προς Υμάς.

Και νυν, φίλτατε αδελφέ, σε μόνον θεωρούμεν τον από μηχανής Θεόν, σε βράχον, σε ελπίδα, σε σωτήρα και σε μεσσίαν μας. Περίζωσε την ρομφαίαν του λόγου σου κατευοδού προς υμάς και κόψον τον άλυτον δια την διπλωματίαν μέχρι σήμερον δεσμόν του Ανατολικού ζητήματος.

Πίπτω επί του τραχήλου υμών, περιλούω υμάς δι' απείρων φιλημάτων σεβασμού και αγάπης.

Ο Σμύρνης Χρυσόστομος

[illegible]

ΠΩΣ ΠΑΡΕΣΚΕΥΑΣΘΗ
ΤΟ ΜΑΤΑΙΩΘΕΝ ΚΙΝΗΜΑ

ΠΟΤΕ ΗΡΧΙΣΕΝ Η ΚΙΗΣΙΣ-ΟΙ ΠΡΩΤΑΡΧΗΟΙ ΚΑΙ ΤΑ ΠΕΝΤΕ ΣΤΡΑΤΗΓΕΙΑ,, ΟΠΟΥ ΣΥΝΕΚΡΟΤΟΥΝΤΟ ΑΙ ΣΥΣΚΕΨΕΙΣ-ΕΝΑ ΜΩΣΑΊ ΚΟΝ...ΙΔΕΛΑΓΓΙΑΣ-ΘΑ ΕΠΑΝΕΦΕΓΟΝ ΤΗΝ...ΒΑΣΙΛΕΙΑΝ, ΘΑ ΕΞΥΨΩΝΗ ΤΗΝ...ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑΝ ΚΑΙ ΕΝ ΤΗ ΠΡΑΓΜΑΤΙΚΟΤΗΤΙ ΘΑ ΕΓΚΑΘΙΔΡΥΟΝ ΣΤΡΑΤΙΩΤΙΚΟΝ ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΡΙΟΝ!

Η ΑΚΡΙΒΕΙΑ ΤΟΥ ΨΩΜΙΟΥ

[illegible][illegible][illegible][illegible]

1948. aastal võeti juba vastu
 üheksa seadust, mis käsitlevad
 riigisõjaväe ja sõjaväe teenistuse
 korraldust. Samuti võeti vastu
 seadus sõjaväe teenistuse
 kohta, mis käsitleb sõjaväe
 teenistuse korraldust ja
 sõjaväe teenistuse
 kohta.

At upper Kachun, each fragment of *Leptodermis* (young) reveals all the clearly distinctive and topographic signs. Some are three times narrower than *Leptodermis*. On the uppermost, the narrowest, the black holes (large) pass, the holes themselves of a somewhat irregular shape. On the narrowest, the black holes (large) pass, the holes themselves of a somewhat irregular shape. On the narrowest, the black holes (large) pass, the holes themselves of a somewhat irregular shape.

For the purposes of interpretation, the Commission has not attempted to identify any one particular element that is required to be proven. It is for the parties to establish the facts and circumstances of each case.

[illegible][illegible]

CI TA BRUTA DEFUNTE

Đang nói chuyện, bỗng có một người đàn ông mặc quần áo công nhân, tay cầm một chiếc túi xách, bước vào phòng. Ông ta nhìn quanh rồi dừng lại nhìn vào người đàn ông đang nói chuyện. Ông ta nói: "Tôi là người đàn ông mà ông đang tìm kiếm."

THE TAZ ENPHAN

"Extra Illustrating with a
Happily in the Department, a
strongly defined, of the various

any. I am not a member of the
any. I am not a member of the
any. I am not a member of the

ΟΙ ΥΠΟΕ

PYXIOI

© 1994 by John Wiley & Sons, Inc.

[illegible]

**Η ΚΛΗΡΩΣΙΣ
ΤΟΥ 3^{ΟΥ} ΛΑΧΕΙΟΥ ΜΑΣ**

[illegible]

48^{ος} Τοῦ ἀρχ

Κακού Λόβε Τόμας

u. a. Anweisung, Maßregel zur Beseitigung, d. Schäden an Anwesenlichkeiten
analog zur Beseitigung d. Schäden an

[illegible][illegible]

Erweitert ist dieses Material in einem 40-seitigen Buch, das sich in 10 Kapiteln gliedert. Es enthält eine Einführung in die Grundlagen der Pflanzenphysiologie, die Beschreibung der verschiedenen Pflanzengruppen und die Darstellung der verschiedenen Pflanzengruppen. Das Buch ist für die allgemeine Öffentlichkeit geeignet und ist in der Bibliothek der Universität zu finden.

Das gleiche Gefühl kann man auch bei der Betrachtung der in der Natur vorkommenden Kristalle beobachten. Die Kristalle sind in der Natur in verschiedenen Formen und Größen zu finden. Sie können aus verschiedenen Mineralen bestehen und haben oft eine sehr interessante Struktur. Die Kristalle sind in der Natur in verschiedenen Formen und Größen zu finden. Sie können aus verschiedenen Mineralen bestehen und haben oft eine sehr interessante Struktur.

1948. 1949. 1950. 1951. 1952. 1953. 1954. 1955. 1956. 1957. 1958. 1959. 1960. 1961. 1962. 1963. 1964. 1965. 1966. 1967. 1968. 1969. 1970. 1971. 1972. 1973. 1974. 1975. 1976. 1977. 1978. 1979. 1980. 1981. 1982. 1983. 1984. 1985. 1986. 1987. 1988. 1989. 1990. 1991. 1992. 1993. 1994. 1995. 1996. 1997. 1998. 1999. 2000. 2001. 2002. 2003. 2004. 2005. 2006. 2007. 2008. 2009. 2010. 2011. 2012. 2013. 2014. 2015. 2016. 2017. 2018. 2019. 2020. 2021. 2022. 2023. 2024. 2025. 2026. 2027. 2028. 2029. 2030. 2031. 2032. 2033. 2034. 2035. 2036. 2037. 2038. 2039. 2040. 2041. 2042. 2043. 2044. 2045. 2046. 2047. 2048. 2049. 2050. 2051. 2052. 2053. 2054. 2055. 2056. 2057. 2058. 2059. 2060. 2061. 2062. 2063. 2064. 2065. 2066. 2067. 2068. 2069. 2070. 2071. 2072. 2073. 2074. 2075. 2076. 2077. 2078. 2079. 2080. 2081. 2082. 2083. 2084. 2085. 2086. 2087. 2088. 2089. 2090. 2091. 2092. 2093. 2094. 2095. 2096. 2097. 2098. 2099. 2100. 2101. 2102. 2103. 2104. 2105. 2106. 2107. 2108. 2109. 2110. 2111. 2112. 2113. 2114. 2115. 2116. 2117. 2118. 2119. 2120. 2121. 2122. 2123. 2124. 2125. 2126. 2127. 2128. 2129. 2130. 2131. 2132. 2133. 2134. 2135. 2136. 2137. 2138. 2139. 2140. 2141. 2142. 2143. 2144. 2145. 2146. 2147. 2148. 2149. 2150. 2151. 2152. 2153. 2154. 2155. 2156. 2157. 2158. 2159. 2160. 2161. 2162. 2163. 2164. 2165. 2166. 2167. 2168. 2169. 2170. 2171. 2172. 2173. 2174. 2175. 2176. 2177. 2178. 2179. 2180. 2181. 2182. 2183. 2184. 2185. 2186. 2187. 2188. 2189. 2190. 2191. 2192. 2193. 2194. 2195. 2196. 2197. 2198. 2199. 2200. 2201. 2202. 2203. 2204. 2205. 2206. 2207. 2208. 2209. 2210. 2211. 2212. 2213. 2214. 2215. 2216. 2217. 2218. 2219. 2220. 2221. 2222. 2223. 2224. 2225. 2226. 2227. 2228. 2229. 2230. 2231. 2232. 2233. 2234. 2235. 2236. 2237. 2238. 2239. 2240. 2241. 2242. 2243. 2244. 2245. 2246. 2247. 2248. 2249. 2250. 2251. 2252. 2253. 2254. 2255. 2256. 2257. 2258. 2259. 2260. 2261. 2262. 2263. 2264. 2265. 2266. 2267. 2268. 2269. 2270. 2271. 2272. 2273. 2274. 2275. 2276. 2277. 2278. 2279. 2280. 2281. 2282. 2283. 2284. 2285. 2286. 2287. 2288. 2289. 2290. 2291. 2292. 2293. 2294. 2295. 2296. 2297. 2298. 2299. 2300. 2301. 2302. 2303. 2304. 2305. 2306. 2307. 2308. 2309. 2310. 2311. 2312. 2313. 2314. 2315. 2316. 2317. 2318. 2319. 2320. 2321. 2322. 2323. 2324. 2325. 2326. 2327. 2328. 2329. 2330. 2331. 2332. 2333. 2334. 2335. 2336. 2337. 2338. 2339. 2340. 2341. 2342. 2343. 2344. 2345. 2346. 2347. 2348. 2349. 2350. 2351. 2352. 2353. 2354. 2355. 2356. 2357. 2358. 2359. 2360. 2361. 2362. 2363. 2364. 2365. 2366. 2367. 2368. 2369. 2370. 2371. 2372. 2373. 2374. 2375. 2376. 2377. 2378. 2379. 2380. 2381. 2382. 2383. 2384. 2385. 2386. 2387. 2388. 2389. 2390. 2391. 2392. 2393. 2394. 2395. 2396. 2397. 2398. 2399. 2400. 2401. 2402. 2403. 2404. 2405. 2406. 2407. 2408. 2409. 2410. 2411. 2412. 2413. 2414. 2415. 2416. 2417. 2418. 2419. 2420. 2421. 2422. 2423. 2424. 2425. 2426. 2427. 2428. 2429. 2430. 2431. 2432. 2433. 2434. 2435. 2436. 2437. 2438. 2439. 2440. 2441. 2442. 2443. 2444. 2445. 2446. 2447. 2448. 2449. 2450. 2451. 2452. 2453. 2454. 2455. 2456. 2457. 2458. 2459. 2460. 2461. 2462. 2463. 2464. 2465. 2466. 2467. 2468. 2469. 2470. 2471. 2472. 2473. 2474. 2475. 2476. 2477. 2478. 2479. 2480. 2481. 2482. 2483. 2484. 2485. 2486. 2487. 2488. 2489. 2490. 2491. 2492. 2493. 2494. 2495. 2496. 2497. 2498. 2499. 2500. 2501. 2502. 2503. 2504. 2505. 2506. 2507. 2508. 2509. 2510. 2511. 2512. 2513. 2514. 2515. 2516. 2517. 2518. 2519. 2520. 2521. 2522. 2523. 2524. 2525. 2526. 2527. 2528. 2529. 2530. 2531. 2532. 2533. 2534. 2535. 2536. 2537. 2538. 2539. 2540. 2541. 2542. 2543. 2544. 2545. 2546. 2547. 2548. 2549. 2550. 2551. 2552. 2553. 2554. 2555. 2556. 2557. 2558. 2559. 2560. 2561. 2562. 2563. 2564. 2565. 2566. 2567. 2568. 2569. 2570. 2571. 2572. 2573. 2574. 2575. 2576. 2577. 2578. 2579. 2580. 2581. 2582. 2583. 2584. 2585. 2586. 2587. 2588. 2589. 2590. 2591. 2592. 2593. 2594. 2595. 2596. 2597. 2598. 2599. 2600. 2601. 2602. 2603. 2604. 2605. 2606. 2607. 2608. 2609. 2610. 2611. 2612. 2613. 2614. 2615. 2616. 2617. 2618. 2619. 2620. 2621. 2622. 2623. 2624. 2625. 2626. 2627. 2628. 2629.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Ιωάννης Κ. Φίλανδρος	
Πρόλογος	7
Γεώργιος Κ. Στεφαννάκης	
Ελευθέριος Βενιζέλος και τουρκικός εθνικισμός –	
Εκλογές 1 Νοεμβρίου 1920: Συνέπειές τους σήμερα ..	9
Ιωάννης Κ. Φίλανδρος	
Τουρκικός εθνικισμός και Ελευθέριος Βενιζέλος	45
Τίτος Αθανασιάδης	
Οι εκλογές του 1920: Γιατί τις προκήρυξε ο Βενιζέλος	61
Ιωάννης Κ. Φίλανδρος	
Οι εκλογές του 1920 και ο Ελευθέριος Βενιζέλος	75
Φωτογραφίες	85
Παράρτημα	93

ΤΟ ΒΙΒΛΙΟ

ΕΛΕΥΘΕΡΙΟΣ ΒΕΝΙΖΕΛΟΣ ΚΑΙ ΤΟΥΡΚΙΚΟΣ ΕΘΝΙΚΙΣΜΟΣ –
ΕΚΛΟΓΕΣ 1 ΝΟΕΜΒΡΙΟΥ 1920: ΣΥΝΕΠΕΙΕΣ ΤΟΥΣ ΣΗΜΕΡΑ

ΣΤΟΙΧΕΙΟΘΕΤΗΘΗΚΕ ΜΕ ΑΠΛΑ ΤΗΣ ΜΟ
ΝΟΤΥΡΕ ΚΑΙ ΣΕΛΙΔΟΠΟΙΗΘΗΚΕ ΑΠΟ ΤΟ
«ΑΝΑΓΡΑΜΜΑ» ΤΟ ΟΠΟΙΟ ΕΙΧΕ ΚΑΙ ΤΗ
ΦΡΟΝΤΙΔΑ ΠΑΡΑΓΩΓΗΣ ΤΟΥ ΓΙΑ ΛΟΓΑΡΙΑ
ΣΜΟ ΤΟΥ ΙΔΡΥΜΑΤΟΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΤΟΥ ΕΛΕΥ
ΘΕΡΙΟΥ ΒΕΝΙΖΕΛΟΥ. ΤΗΝ ΕΚΔΟΣΗ ΕΠΙ
ΜΕΛΗΘΗΚΕ Ο ΙΩΑΝΝΗΣ Κ. ΦΙΛΑΝΔΡΟΣ

